

İSLAM DÜŞÜNCESİ

İlkeler ve Kazanımlar

Gürbüz DENİZ*

Makale Geliş: 12.09.2018
Makale Kabul: 21.10.2018

Özet: Bu makalede; öncelikle İslam düşüncesinin Kur'an kaynaklı temelleri olan kavramları tanımlayıp, bu kavramların İslam düşüncesinin oluşmasındaki katkısı ortaya konulmaya çalışıldı. İkincil olarak, bu kavramsalın İslam düşüncesinin oluşmasındaki somut sonuçları ve Müslümanların yorumlarının sınırlarının boyutunu belirginleştirmeye çalışılmaktadır. Müslümanların İslam düşüncesine olan katkılarının yanında Yahudilik, Hristiyanlık, felsefe ve diğer kadim geleneklerin de İslam düşüncesine olan belirgin etkileri üzerinde duruldu. Bu bağlamda bu etkilerin olumlu ve olumsuz yönleri de gösterilmeye çalışıldı. Bazı yerlerde ise İslam düşüncesinin İslam medeniyetini meydana getirmedeki somut verilere de değinildi.

Anahtar kavramlar: İslam düşüncesi, akıl, vahiy, felsefe

Abstract: This article examines the effects of the Qur'an on the formation of concepts in Islamic thought and the place of these concepts in Islamic thought. The concrete results of these concepts and the boundaries of the interpretations of the Muslims were tried to be clarified. Beside Muslims contribution to the thought of Islam, also the influence of Judaism, Christianity, philosophy and ancient tradition was emphasized. In this context, the positive or negative aspects of the effects were tried to be pointed out. In some places, the concrete image of the contribution of Islamic thought to Islamic civilization was mentioned.

Key words: Islamic Thought, Reason, revelation, philosophy

Giriş

İslam düşüncesini kendisine özel yapısıyla tanımladığımızda; Kur'an-ı Kerim ve Hadis/Sünnet metinlerinde geçen ve düşüncüyü ifade edip kendi içinde bütünlük oluşturan "*düşünce sistemi*"nin adıdır. O da şöyle ifade edilebilir. İnsanın; Allah, evren ve eşya ile olan ilişkisini nassın¹ anlam alanıyla sınırlı, ancak akli bir temelde ifade eden düşünce bütünüdür. Başka bir cephesiyle bu; nassın nassan hareketle, tikel nasların diğer tikel madadaki nasları tamamlayan, tanımlayan ve bütünlüyen akıl temelli olarak

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi ABD. Öğretim Üyesi.

1 Nass ifadesi, Kur'an ve sünnet/hadis anlamında kullanılacaktır.

Müslümanların ortaya koydukları çabalarıdır/yorumlardır/tevillerdir. İslam düşüncesi hakkındaki bu çerçeve; önemli bir yere sahip olup İslam düşüncesinin ana mihrini oluşturmaktadır. Böylece Müslüman insanın; Allah, evren ve eşya ile ilişkisinin nasıl olması gerektiği vahiy ve nübüvvetin bakış açısıyla ortaya konulmuş olmaktadır.

İslam düşüncesi; dış etkenler de dikkate alındığında Müslümanların, özellikle, Kur'an-ı Kerim ve Sünnetten hareketle, diğer kadim insanlık kültürlerinden de faydalanarak/esinlenerek; bir sistem dâhilinde ve tutarlılığı esas alarak oluşturdukları/ortaya koydukları, bütün uhrevî, dünyevî yorumlara ve tevillerdir. İslam düşüncesi; "İslam'ın bir din olarak, dünya tarihi içinde etkin rol oynayabilmesine katkı yapan entelektüel bir gelecektir. Belki o, en temelde, insan bilincinin İslam'ın Kur'an ve hadisler gibi temel metinleriyle farklı ortamlarda diyalojik ilişkiye girme biçimleri olarak tanımlanabilir."² Ya da 'İslam düşüncesi; bilgi, varlık ve değer olarak varoluşun temel sorunları, insan hayatının anlamı ile insan türünün tarih boyunca karşı karşıya geldiği sorunlar üzerinde, düşünen müslüman zihnin, düşünme ve bilgi sahibi olma çabasıdır' da denilebilir.

İslam düşüncesi canlı, bütün insanlığa ilham kaynağı olacak köklü, evrensel ve devrimci bir özü, dün olduğu gibi bugün de bünyesinde barındırmaktadır. Ancak bu özün niteliği yaşadığımız bu çağdaki Müslümanlarla akrabalığı tartışılır hale gelmiştir. Bizim gayretimiz, kendi kapasitemiz nispetinde bu özün kaynaklarını ve hala işlevsel olduğunu, işlevselliğini kaybetmediğini, ilkeler ve bazı tarihi tecrübeler doğrultusunda ortaya koymaktır.

A-) İslam Düşüncesini Oluşturan Temel Kavram ve İlkeler

1) Akıl: (Akletmek); geçmiş ile gelecek arasında yatay, içkinle aşkın arasında dikey, illele gaye arasında derinliğine bağ kurma işleminin aklın aracılığı yapılmasıdır. Akıl, mükellef olmanın temel şartıdır. Akıllı olmayan, akılda kendisine zemin bulamayan, herhangi bir söz, fiil ve yorum, İslam düşüncesinin kapsamına girmez. Bu konularda Kur'anî söylemler açık ve nettir.

Kur'an'da; akletmek³, tefekkür etmek⁴, fihketmek⁵, tezekkür etmek⁶, tedebbür etmek⁷ gibi kelimler, düşünce oluşturmaya ilişkilin temel kavramlardır. İslam Düşüncesinin imkânı; bu kavramlar üzerinden kendisinin İslam'la olan aidiyetini tescillemektedir. Kur'an'da; akıl, tefekkür, tezekkür, tedebbür, fihketmek ve türevlerinin kullanımında, insanların kendilerini, çevrelerini, doğayı, eşyayı, metafizik âlemi, kendilerinden önce yaşayanların izleri üzerinde düşünmelerini isteyip ders çıkarmaları için uyarılar olarak söz konusu olacak önemli malzemelerdir.

Kur'an'da; akletmeyenler/aklımı kullanamayanlar aşağıları⁸, onların söz ve fiillerinin anlam ifade etmediği, ancak bilenlerin (âlimlerin) akledildikleri kadar dikkate alınmaları gerektiği vurgulanır.⁹

İslam akılı, evreni anlama cihetiyle, evrenle barışıktır, evrenin kendisine emanet edildiği bilincindedir. Çünkü akıl ile dış âlemdeki akıl birbirini tekzip etmeyip birbirlerini sürekli destekler ve doğrular mahiyettedir. Bu akıl, öğrenmek isteyenin istediği her şeyi kendisine (İslam Aklına) söylenen/söylettiren bir öğrenci durumunda değil, tersine kendisine yöneltilen soruları cevaplamaya şahitleri zorlayan bir yargıç konumunda bulunmaktadır. Yine bu akıl, eşyayı/varlık dünyasının objeleri arasındaki ilişkiyi koordine eden, yüce makamlara gönderme yapan, makamı kalp olan (kalbî aklediş)¹⁰ hikmetli bir çağrıcı gibidir. Varlıklar arasında adaletin ortaya çıkması için insanı gayretli olmaya teşvik etmektedir.

3 Zümer, 39/9, 18, 21, 43; Mümin, 40/54, 67; Kasas, 28/60; Yasin, 36/62, 68; Zuhuruf, 43/3; Ankebut, 29/35, 43, 63; Furkan, 25/43-44; Saffat, 37/137; Casiye, 45/5; Müminun, 23/80; Rum, 30/24, 28; Yunus, 10/42; Rad, 13/4, 19; Şuara, 26/28; Enbiya, 21/10, 16, 67; Sad, 38/29, 43; Hud, 11/51; Yusuf, 12/109, 111; Nahl, 16/12, 67; Hac, 22/46; Araf, 7/169; Enam, 6/32, 151; Haşr, 59/14; Hadid, 57/17; Maide, 5/58, 100, 103; Nur, 24/61; Bakara, 2/44, 73, 75-76, 164, 170, 179, 197, 242, 269; Mülk, 67/10; Hucurat, 49/14; Ali-İmran, 3/7, 65, 118, 190; Talak, 65/10. Dipnotlardaki bütün ayetler nüzul sürecine göre verilmiştir.

4 Zümer, 39/42; Casiye, 45/13; Rad, 13/3; Rum, 30/8; Yunus, 10/21, 24; Nahl, 16/13, 69; Enam, 6/50; Ali-İmran, 3/191; Sebe, 34/46; Araf, 7/184; Bakara, 2/219, 266; Haşr, 59/21;

5 İsrâ, 17/44; Hac, 22/25-28; Hud, 11/91; Kehf, 18/57, 93; Araf, 7/179; Enam, 6/65, 98; Enfal, 8/65; Haşr, 59/13; Fetih, 48/15; Nisa, 4/78; Münâfikûn, 63/3, 7; Tövbe, 9/87;

6 Fecr, 89/23; Naziat, 79/15; Abese, 80/4; Kamer, 54/15, 51; Mümin, 40/13; Taha, 20/44; Saffat, 37/155; Casiye, 45/23; Hud, 11/24, 30; Yunus, 10/3; Zariyat, 51/29; Kasas, 28/46, 51; Sad, 38/29; Zümer, 39/27; Müminun, 23/78, 90; Sebe, 34/4; İbrahim, 14/24-25; Fatır, 35/37; Hakka, 69/42; Furkan, 25/50; Nahl, 16/13; Enam, 7/3, 10, 26, 57, 201, 130; Enam, 6/80, 126; Nur, 24/1; Bakara, 2/221; Tövbe, 9/126,

7 Sad, 38/29; Müminun, 23/68; Muhammed, 47/24; Nisa, 4/82,

8 Enfal, 8/22,

9 Ankebut, 29/43,

10 Hac, 22/46,

İslam aklı, özünde dinî olan telakkileri varlık üzerinden inşa eder. İnsan merkezli dünya görüşü yerine Tanrı-merkezli varlık görüşünü ikame eder. Fizikî bilimlerle ve insan zihni aracılığı ile tasarlanabilen mekanik bir işleyiş yerine, varlığın kutsal hiyerarşik düzenini kurar. Dolayısıyla inorganik olanın yerine organik olanı ima eder. Bütün varlığa canlı (nefs ya da ruh sahibi) muamelesi yaparak ona hürmet etmeyi insana telkin eder.

İslam aklı; felsefeye metafiziği, ilme hikmeti, hukuka ahlakı, kazanca infakı, ontolojiye ruhu, hayata ölüm ötesini yerleştirdiği için, insanın varlık ve varoluş ihtiyaçlarını temin etmekte ve insanı tatmine ulaştırmaktadır. Bu da insanın bu dünyada ve ahirette mutlu olması için yeterli imkân ve malzemeyi sağlamaktadır.

İslam Düşüncesi; Allah, varlık, bilgi, sanat, estetik, ahlak, felsefe, değer vb. hakkında Müslümanların tefekkürünü ihtiva ettiği gibi onların sırat-ı müstakim üzere olmalarını da akılları nispetinde telkin etmektedir. Bu anlamıyla İslam Düşüncesi, “varlıkla Allah arasındaki anlam arayışıdır” diyebiliriz. Varlıktaki büyük aklı, yani varlığın varlık sebebini keşfetmeye gayret etmek, İslam Düşüncesinin varlık sebebi olmuştur. Tabiattaki akıl, nedensel olup tesadüfî olmadığından, tabiattaki ve hareketteki anlamlılık ilahî akla izafe edilerek Allah; Müsebbibu'l-Esbab diye isimlendirilmiştir. Bu anlamda varlıktaki her keşif, Mutlak Aklın tezahürü olarak kabul edilir. Bu sebeple Müslüman düşünürler, düşünce eylemine çoğunlukla dinî söylemi yorumlamakla değil, varlıktan hareketle başlamışlardır. Çünkü aklî temele dayanmayan varlığa ilişkin teolojik söylemler ikna edici olmadıkları gibi bir yaratıcıyı da işaret etmezler. İslam Düşüncesinin en temel ana fikri şudur: Gerek metafizik ve gerekse de fizikî alanda ortaya koyduğumuz her inanç, fikir ve teorem mutlaka bir sebebe yani aklî ilkeye dayalı olarak temellendirilmek zorundadır. Bir illete ve temele/kaideye dayanmayan sebepsiz inanç, fikir ve teorem; bilgiye ve araştırmaya konu olmayan şeydir. Eğer bir şeyin varlığı ve varoluşu makul bir sebebe dayanmıyorsa, orada meçhul bir durum var demektir ki hurafenin kaynağı her zaman sebepsiz söylenen gizemli hikmet(!)e dayandırılır.¹¹

Kur'an ve sünnet/hadis üzerine yapılan yorumlar ve ortaya konulan uygulamalar/tecrübeler; İslam medeniyeti ve düşüncesinin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Özellikle farklı anlayış ve aklediş tarzları zihinsel kapasite ve kültürlerden müslüman olan insanların, Kur'an yorumları ve Peygamberin varoluş tarzı ve Kitabı yorumlaması, örnek alma teşebbüs-

11 Necati Öner, *Bilginin Serüveni*, s. 35, Ankara, 2005,

leri (usvetü'l-hasene¹² olarak model alma), İslam Dünyasında geniş ve kuşatıcı bir tefekkürün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu da tefsir, hadis şerhleri, fıkıh uygulamaları, kelimâ düşüncesi, İslamî kurum ve kuruluşlarını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu, İslamî bir medeniyet olarak da tezahür etmiştir.

Yapılan yorumlarda, bazen, açık kalan düşünce boşluklarının telafisi için kadim inanç ve kültürlere başvurma zarureti ortaya çıkmıştır. Bazen ise İslam henüz bir din ve düşünce olarak varlık sahasına çıkmamış iken, insanlığın ulaşılmış olduğu aklî hakikat keşfine, Müslümanlar bu maddî ve manevî gelişmelere ihtiyaç duymuşlar ve ihtiyaçlarını karşılamak için de cesur davranmışlar. Başkasına ihtiyaç hissetme cesareti ve bu ihtiyacı karşılama kararlılığı varlığını hep sürdürmüştür.

Akıl, sorumluluğun olmazsa olmaz şartıdır. Deli akıllanana kadar din-den sorumlu değildir. Aklı olmayanın mükellefiyeti yoktur, mükellefiyeti olmadığı için de sorumlu değildir. Aklı olmayanın ehliyeti/liyakati yoktur, sorumluluk teklif edilmez/teklife muhatap değildir. Deli davranışlarını bilinçsizce yaptığı için insanlara karşı sorumlu değildir. İşlediği iyi amelde mükâfat alamayacağı gibi kötü davranış ortaya koyduğu zaman da mahkeme karşısında suçlu değildir.

2) İrade: İslamî bir düşüncenin ortaya çıkması için, bu düşünceyi ortaya koyacak aklın yanında onu kavramlaştıracak ve faaliyete/filiyata geçirecek bir iradesinin olması da gereklidir. İradesi olmayan akıl; alet ortaya koymaya muktedir değildir ve olamaz. Çünkü irade, beşeri akletmenin kazanımlarını somutlaştırmaktadır. Ancak akılsız bir irade ise ürün/sanat ortaya koyamaz; ancak bilinçsiz ve değersiz davranış ortaya koyabilir. Akılsız/ilimsiz irade hayvan gibidir; içgüdülere ve duyulara göre hareket eder ve ancak onları tatmin eder, alet üretmez.¹³ Vahye göre insan, evreni anlamlandıracak akıl ve iradeye sahiptir.¹⁴ Çünkü sorumluluk alabilecek yegâne varlık insandır.¹⁵ İnsan akıl ve iradesi ile evreni mamur ettiği gibi harap da edebilir.¹⁶

İnsandaki akıl ve iradenin varlığı, insanın evrende yapacağı işlerin varlığına delalet eder. Allah, evrene yasalar koymuş,¹⁷ insanın bu yasalar

12 Ahzab, 33/21; Mümtehine, 60/4-6,

13 Araf, 7/179,

14 Beled, 90/8-10,

15 Ahzab, 33/72,

16 Şems, 91/7-10,

17 "Sünnetullah yasaları" için şu ayetlere bakınız: Hicr, 15/13; Mümin, 40/85; Kehf, 18/55; İsrâ, 17/77; Fatır, 35/43; Enfal, 8/38; Ali-İmran, 3/137; Ahzab, 33/38, 62; Fetih, 48/23 vb.

üzerinde ve paralelinde evreni bütün varlıklar için yaşanabilir hale getirmesini istemiştir.¹⁸ İnsanın akıl ve iradesi ile icraatta bulunacağı bu alan, onun sınanma yeridir.¹⁹

Kâinattaki düzene ve yasalara baktığımızda, evrenin bilinçli ve iradeli bir tercihin sonucu olduğunu ve irade sahibi bir varlığa emanet edildiğini anlamaktayız. İnsandaki akıl ve iradeyi kontrol altına alabilecek ve terbiye edebilecek ölçü; Kur'an'daki teorik ahlâkî önermeler ile Peygamberin pratik ahlâkıdır.²⁰ Ahlâkî ölçü almayan akıl ve irade, tekâsür hırsıyla²¹ kendisini ve dünyayı hep harap eder olmuştur. İrade, nihaî manada insanın varlık üzerinde imarda bulunması için önemli bir hareket noktasında bulunmaktadır. İradede aynı zamanda doğruyu arzulamak vardır. Arzu akılla kontrol edilip hareket edince büyük hatalara düşmeden başarı elde etmektedir.

3) Tevhit: İslam düşüncesi Kur'an'dan aldığı ilhamla evrenle barış halindedir. Evrenin kendisi tevhittir ve tevhide işaret etmektedir. Evrendeki kozmos/düzen bir "Bir"i ve "Tek"i tanık göstermektedir.²² Ondaki düzenlilik ve bu düzenlilikteki süreklilik insanlığı tevhide davet etmede bir çağırıcı niteliğindedir.²³ Allah evreni insanın emrine vermesine rağmen,²⁴ evren insanın düşmanymış gibi insan onunla savaş halindedir. İnsan evrene işkence ederek ondan daha çok faydalanacağını sanmaktadır. İnsanın evrenle yaptığı bu savaş sonucu gezegenimiz imha/yok olacak bir noktaya gelmiştir.²⁵ Fakat gezegenimiz bu yok oluşa karşı hâlâ direnmeye devam etmektedir.²⁶ İnsanın gezegenimiz ve evrenle işbirliği içinde olması, onu anlamaya çalışması insanı bir "Bir" (vahid)e ve "Tek" (ehad)e götürecektir. Bu da insanlığın evrenle barışı demektir. İnsanın evrenle barışı ise insanlık için daha mutlu ve huzurlu bir gelecek vadetmektedir.

Kur'an; insanın gökte ve yerde olanları sorgulamasını istemektedir.²⁷ Yaratılışın nasıl yenildiğini görmek²⁸ ve bunlardan ders çıkarıp öğüt

18 Yeryüzünde hilafet sorumluluğu/yeryüzünü imar etme sorumluluğu: Sad, 38/26; Fatır, 35/39; Neml, 27/62; Yunus, 10/14, 73; Araf, 7/69, 74; Enam, 6/165; Bakara, 2/30,

19 İnsan muhakkak mal, evlat, musibet, darlık, bolluk ile imtihan edilecektir/denemeye tabi tutulacaktır: Sad, 38/27; Enbiya, 21/35; Nahl, 16/112; Duhan, 44/9-16; Müminun, 23/5 ve 76, 115-116; Hud, 11/7; Rum/36; Zümer, 39/48, 51; Nahl, 16/33-34; Araf, 7/54; Teğâbü'n, 64/11; Kasas, 28/46-47; Yunus, 10/21, Şura, 42/30, 48, 51; Mülk, 67/2-3, Muhammed, 47/31; Bakara, 2/155; Âl-i İmran, 3/152; Nisâ, 4/77-79,

20 Kalem, 68/4; Furkan, 25/25-30,

21 Tekasür suresi

22 Fussilet, 41/39,

23 Müminun, 23/91; Enbiya, 21/22,

24 İbrahim, 14/33; Fatır, 35/13; Lokman, 31/29-30; Nahl, 16/12 vb.

25 Rum, 30/41; Bakara, 2/11-12, 205

26 Müminun, 23/71,

27 Yunus, 10/101; Rum, 30/22; Araf, 7/185,

28 Ankebut, 29/19-20;

alacak akıl sahipleri için ibretler olduğuna dikkat çekmektedir.²⁹ Evrende ve insanların kendi nefislerinde,³⁰ dillerinin ve renklerinin çeşitliliğinde,³¹ gece ile gündüzün süregelen düzenli dönüşünde,³² şimşeklerin çakıp yağmurların yeryüzüne hayat vermesinde,³³ Güneş ile Ay'ın kendi rotalarındaki dönüşlerinde,³⁴ dağların yeryüzündeki ağırlık dengesinin oluşumundaki katkısında,³⁵ rüzgârların aşılama görevinde,³⁶ yeryüzündeki gıdaların³⁷ ve çeşitli hayvanların yaratılışında³⁸ ibretler olduğunu yani bütün bu oluşumların bir gayeye (tevhid) yönelik ve uygun iş yaptıklarını hatırlatarak bunlar üzerinde insanlığı düşünmeye, tefekkür etmeye ve buradan hareketle kültür ve düşüncelerini oluşturmaya çağırılmaktadır.³⁹

Müslüman insanın evrendeki/kâinattaki eşyayı keşifteki hedefi, onunla savaşmak ve onu fesada uğratmak değil,⁴⁰ onu tanıma ve onda yaşamaya değer olan hayatı inşa ederek varlığını sürdürmesidir. Kur'an'ın düşünce dünyasında; insan, evrenle ve onu yaratanla savaş halinde değil; Allah'ın insana bahsettiği evreni, bütün canlıların barış içinde yaşayabilecekleri bir yer olarak kurgulamalarını ve inşa etmelerini istenmektedir.⁴¹ Çünkü karada, denizde ve havada imar ve inşa görevi insana verilmiştir.⁴² Bu insanlar içerisinde de inanmışlar, Allah'ın yeryüzündeki varisleri olarak tesmiye edilmektedirler. Allah'ın tabii düzenine uygun, insanî oluş düzenini, Allah'ın rızasına/tevhidine uygun bir şekilde imar etme görevi özellikle Müslüman insana verilmiştir.

Allah tarafından, insanlığın bu keşfi ve inşası insan için imtihan olarak değerlendirilerek⁴³, insan sorumlu olmaya çağırılmakta, çevresine ve kendine daha iyi davranması önerilmektedir. Doğrusu kâinattaki düzen ve intizam, anlamsız bir şeyin bulunmaması; kâinattaki her anlamlılığın bir faile işaret ettiğini, kâinatla akıl dolayımında uğraşanlar, tek bir aklın -çünkü hiçbir şey diğeriyle çelişmediğinden- varlığının farkına varmaktadırlar.

29 Rum, 30/22; Rad, 13/4; Nahl, 16/11-13; Yusuf, 12/105; Ali-İmran, 3/190-191,

30 Zariyat, 56/20-21; Rum, 30/8, 20-21;

31 Rum, 30/22;

32 Yasin, 36/37; Rum, 30/23;

33 Rum, 30/19, 24; Fatır, 35/27-28; Bakara, 2/164,

34 Yasin, 36/38-40; Araf, 7/54,

35 Hicr, 15/19; Fussilet, 41/10; Enbiya, 21/31,

36 Hicr, 15/22;

37 Fussilet, 41/10,

38 Hud, 11/6, 56; Enam, 6/38; Nur, 24/45,

39 Enbiya, 21/21-22; İsrâ, 17/42-43; Müminun, 23/91; Sebe, 34/22,

40 Rum, 30/41,

41 Naziat, 79; Mülk, 67/15; Hac, 22/15;

42 Mülk, 67/1-2,

43 Şems, 91/7-10; Zariyat, 51/56; Enbiya, 21/; Mülk, 67/2 vb.

İslam Düşüncesinde; Allah karşısında “âlem” ötekisi değildir. Ya da âlem Allah’ın kurduğu bir saat hiç değildir. Âlem, Allah’ın kontrolünde ve denetiminde yaşam sürecine anlaşılabilir bir tarzda devam etmektedir.⁴⁴ Evren; Allah ile kulları arasında ya da kullar ile tanrılar arasında bir savaş arenası da değildir. Âlem; insanlığa verilmiş bir emanet ve nimettir.⁴⁵ Bu emaneti ya da nimeti gereği gibi tanımlamak ve ondan dünya görüşü ve yaşam kılavuzları var etmek, Müslümanların en önemli uğraş alanlarından olmuş ve bundan sonra da olmalıdır. Aynı zamanda var olan her şeyi o şeyleri yaratanın rızasına uygun tarzda konumlandırma da Müslüman düşünürün aslî görevidir.

4) Adalet (Kader ve Mizan): Allah evreni bir ölçü (kader)⁴⁶ ve bir mizana göre yaratmıştır.⁴⁷ Evren bir terazi gibidir. O, her işini bir ölçüye göre yapar.⁴⁸ Allah evrende bir düzenin (kozmosun) olduğunu vurgulayarak, insanın da ölçü ve tartıda adil,⁴⁹ davranışlarında ise dengeli olmasını istemektedir.⁵⁰ Adaletin hak sahibine değil de güçlü olana verilmesi durumunda gezegenimizin karanlığa ve savaşa sürükleneceği bilinmelidir. İslam’ın dünyaya yayılışının arka planında çok önemli kültürel, sosyal, ah-lâkî, siyasal nedenlerle birlikte mükemmel bir ölçüye bağlı adalet anlayışı ve pratiği yatmaktadır.⁵¹ O, adaleti emreder ve adilleri sever.⁵²

İnsanlar, kendi aralarında adil olmalı,⁵³ kendileri, aileleri, yakınları aleyhine bile olsa, zengin-yoksul ayırımı yapmadan adaleti ayakta tutmaları gerekmektedir.⁵⁴ Kişiler, sözlerinde ve hareketlerinde doğru olmalı,⁵⁵ ahitleştikleri zaman ahitlerini gözetmeli,⁵⁶ üzerlerine düşen yükümlülükleri⁵⁷ ve başkalarına karşı da sorumluluklarının bilincinde olmalıdırlar.⁵⁸

44 Fecr, 89/14; Rahman, 55/29,

45 Burhanettin Tatar, *Age*, s. 59,

46 Ala, 87/2-3; Abese, 80/19; İnsan, 76/16; Müzemmil, 73/20; Hicr, 15/21; Talak, 65/3; Rad, 13/8; Tövbe, 9/51,

47 Kamer, 54/49; Furkan, 25/2,

48 Hicr, 15/21; Zuhruf, 43/11; Enam, 6/2; Şura, 42/27,

49 Rahman, 55/8-9; Şuara, 26/181-182; İsrâ, 17/30; Hud, 11/84-85; Araf, 7/85; Enam, 6/162,

50 Rahman, 55/7; İsrâ, 17/31, 33; Nahl, 16/90; Araf, 7/29; Enam, , 42/15; Nisa, 4/135; Maide, 5/8,

51 Rad, 13/8,

52 Nahl, 16/90; Hadid, 57/25; Maide, 5/45,

53 Nahl, 16/90; Araf, 7/29; Şura, 42/15,

54 Maide, 5/45; Nisa, 4/58,

55 Ali-İmran, 3/17,

56 Müminun, 23/8; Bakara, 2/177; Talak, 65/12,

57 Maide, 5/1,

58 Tövbe, 9/4, 7,

Müminler, hâkim güç olduklarında; insanların ellerindeki malları korur,⁵⁹ ölçü ve tartıda hile yapılmasına,⁶⁰ yeryüzünde kötülüğün yaygınlaşmasına engel olurlar.⁶¹ Bu adalet duygusu ve uygulamasından dolayıdır ki, her dinden ve her ırktan insanlar gönüllerini ve kapılarını İslam'a -her zaman ve hatta Müslümanlar ve Müslüman düşüncesi egemen değilken bile- açar olmuşlardır. Hayata bu değerler üzerinden bakıldığında ve eşya ile hayat da bu çerçevede yorumlandığında, İslam Düşüncesinin etkisi ve gücü çok derinlere sirayet etmiş ve etmeye de devam edecektir. Adalet, bütün insanî kazanımların zirvesidir. Müslümanlar gerek yazdıkları metinlerde ve gerekse de oluşturdukları medeniyetlerde bu duyarlılığı korumuşlardır. Ne zaman ki Müslümanlar, yeryüzünde adaletin temsilcileri olma unvanını kaybettiler, yeryüzü; insanlar arası ilişkilerde ve evreni tahrip etme noktasında zulme boyun eğer oldu.

5) Dua, Tevekkül ve Hidayet: İnsan; cahilliği ile evrendeki büyük akla, acizliği ile bir Allah'a, yalnızlığı ile de akranına muhtaç bir varlıktır. İnsan darlıkta güce yönelir, bollukta ise müstağni olma küstahlığını gösterir.⁶² İnsan doğru bir yerde durup ve evrene doğru sorular sorarsa, evren onun için anlamlı hale gelir. Modern çağın müstağni aklı, hırslı ve bencil iradesi, haz ve hız tutkusu insanlığı kargaşaya/kaosa götürmektedir. İslam, hiçbir düşünceden intikam almaz, onu hidayete çağırır. İnsan soru sorunca ve yol bulmak için çağrıda bulununca Allah'ı yanında bulur. Çünkü O, her şeyi yaratan ve ona yolunu/yordamını (hidayetini) gösterendir.⁶³ Hidayete aracı olan/olacak olan müminlerin, fikirleri ve fiilleri birbirleriyle uyumlu olmak zorundadır. Çelişkileriyle boğuşan birisinin başkasına rehber olup, onu daha üst/üstün varoluş seviyesine taşıması zor ve hatta imkânsızdır. Allah'tan istemek yalnızca sözle değil, fiille de bunu gerçekleştirmek ve azimle de duayı dava haline getirmek gerekir. Duası uzun soluklu davası haline gelmeyen Müslüman zilletten kurtulamamaktadır. Duamız olmazsa biri çağrımıza kulak kabartabilir mi?⁶⁴ Acizliğini itiraf etmeyen, yardım görür mü? Kendini müstağni görüp azan yardımı hak eder mi?⁶⁵

6) İyilik ve Hayr (İhsan): İslam'a göre; evrende hâkim olan yaklaşım; iyiliktir/hayırdır, şer/kötülük cüzidir/asgari düzeydedir ya da arazdır. Dünya için de ahiret için de hasenat istenir.⁶⁶ Ahiret için çalışılırken dün-

59 Şuara, 26/181-182,

60 Rahman, 55/9; Enam, 6/152,

61 Hud, 11/85,

62 Yunus, 10/12, 22-23; Enam, 6/40-41, 63-64,

63 Leyl, 92/12; A'lâ, 87/3;

64 Furkan, 25/77,

65 Alak, 96/6-7,

66 Bakara, 2/201,

yadaki nasip de unutulmaz.⁶⁷ Var olan şer/kötülük “*imtihan*” için zorunludur. İnsan hayırda öne geçmeli,⁶⁸ insanlığa ihsan etmeli,⁶⁹ kötülüğü en güzel şekilde savmalıdır.⁷⁰ Sabır,⁷¹ bağışlama ve başkalarının hatalarını hoş görme,⁷² güzel söz söyleme⁷³ erdemli davranışlardır. İnsan başkasını kendine tercih ettiğinde (i’sar) yeryüzü yaşanabilir bir hal alır. Kul kendi nefsi için istediğini başkası için de istediğinde yeryüzü barış yurduna döner. Paylaşım, sosyal dayanışmayı artırmakta ve fakirin zengine olan kinini ortadan kaldırmaktadır. Bu çerçevede bir dünya inşa edilirse, dünya yaşanır hale gelir. İyilik; yokluğu değil, varlığı -her zaman- önelemektedir. Bu bakış açıyla her şeye bakan Müslümanın ortaya koyacağı/koyduğu düşünce elbette olumlu ve var edici yani hayır yönden tecelli edecektir.

7) Çevre, Sanat ve Estetik: Kur’an’da 500’e yakın ayet öyle veya böyle çevre ile ilişkilidir. Kur’an’a göre; insan, evren ve içindekilerle bir bütünü oluşturmaktadır. Evrenin insandan ayrısı gayrisi yoktur. Evrendeki her şey, bir bütünün anlamlı parçalarıdır. Bu anlamlı bütün, insanın emrine/kullanımına verilmiştir. İnsan, kendisine verilen bütün bunları emanet bilinci ile korumalıdır. Evrendeki her şeyin bir yaratılış amacı vardır ve hiçbir şey boşuna yaratılmamıştır.⁷⁴

Yerdeki, gökteki ve bunların arasındaki her şey Allah’ı tesbih edip O’na secde etmektedir.⁷⁵ Yani canlı-cansız her varlığın bir hissedışı bir şuuru bulunmaktadır. Şimdi her şeyin Allah’a kulluk bilinci içinde davrandığını düşünen bir medeniyetin çocukları, çevresindekilere kötü davranır mı ya da davranmaları İslâmî olabilir mi? Onlara zarar verme mantığı içinde olur mu? Bütün bu evrendekilerin Allah’a kulluk eden kullar olduğundan şüphe eder mi?

İşte bu bilinci taşıyan Müslümanlar, evrendeki varlıklara teorik ve pratik olarak zarar vermediler/vermemeliler.⁷⁶ Tarihî bir gerçek olarak müminler, çevrelerine iyi davrandılar ve onu hep inşa ederek güzelleştirme çabası içinde oldular. Onları varlığa, çevreye karşı iyi davranışta bulunmaya teşvik eden, elbette öncelikle kendisine iman etmiş oldukları Kitap’tır. Sonra da kendilerine örnek/öncü kabul ettikleri peygamberlerdir. Kitab’a

67 Kasas, 28/77,

68 Fatır, 35/32,

69 Kasas, 28/77,

70 Fussilet, 41/34; Müminun, 23/96,

71 Yusuf, 12/18, 33,

72 Hicr, 15/85,

73 İsrâ, 17/53; Yusuf, 12/33,

74 Ali-İmran, 3/191-192,

75 Rahman, 55/6; Rad, 13/15; Nahl, 16/49; Hac, 22/18,

76 Haşr, 59/5,

ve Peygamber'e bağlı olan Müslümanlar, evreni özelde ise yeryüzüne ve çevrelerine bu eksenden baktılar. Bu bakış, sanat ve estetik içeren büyük ve muhteşem bir medeniyet ortaya koydu. Mutlu ve huzurlu bir hayat için insanlığa el sallayan bu medeniyet, iyi bir yarın arayan insanlık için hala umut ışığı olmaya devam etmektedir.

İslam'ın estetik/güzellik anlayışı, var olan her varlığı kendi tabii formu içerisinde korumaya gayret etmektir. İslam inancına göre eşyanın aslı iyi ve güzeldir. Çünkü eşyada asıl olan ibahadır. Bu iyi ve güzel olanı kendi aslî tabiatını bozacak tarzda ya da onu aşacak şekilde kullanmak, Allah'ın yaratımına müdahale anlamı taşır.⁷⁷ Ancak bir varlığın mahiyetinde taşıdığı iyi ve güzel cevheri ortaya çıkarıp insanlığın hizmetine sunmak ise teşvik edilir. Bununla beraber biraz önce de bahsedildiği üzere eşya, ilahî emanet olduğu için onu tahrip ve israf etmek yasaklanmış ve hoş karşılanmamıştır. İnsan çevreye zarar vermeden yeryüzünü imar etmelidir. Sanat ve estetiği yaşama yansıtmalıdır. Muhteşem eserler, göz alıcı ortamlar oluşturmalıdır. Hayatı ve çevreyi kolaylaştırmak için icatlar ve buluşlar yapmalıdır. Ancak gelin görün ki insan kendini ve tabiatı imha edecek nükleer silahlar üretmek için yarış içindedir. Emanete ihanette zevk alırcasına doğayı ve varlığı tahrip etmeye devam etmektedir. Bu güzelim gezegeni karanlık bir sona doğru itmektedir. Onun eliyle karada ve denizde fesat artarak devam etmektedir.⁷⁸

8) Ahiret (Mükâfat ve Ceza): İnsan için ölüm mukadderdir.⁷⁹ Her nefis Allah'ın takdir ettiği zamanda sağlam kaleler içinde de olsa ölümü tadacaktır.⁸⁰

Kimi insanlar, dirilişi ve ahireti mümkün görmese de⁸¹ o gün gelecek ve o gerçekleşecektir.⁸² Sûra üfürülecek,⁸³ her nefis dirilecek,⁸⁴ huzurda toplanacak,⁸⁵ hesap kitap görülecek,⁸⁶ kimseye haksızlık yapılmayacak,⁸⁷ mükâfat ve ceza, hayır ve şerre göre sonuçlanacaktır.⁸⁸

77 İsrâ, 4/118-119,

78 Rum, 30/41,

79 Vakıa, 56/60,

80 Enbiya, 21/35, Haşr, 59/57; Lokman, Ali-İmran, 3/145, 185,

81 Tarık, 86/5-8; Naziat, 79/6-12; Kaf, 50/3, 20-21, 41-44; Ahkaf, 46/33; Meryem, 19/66-72; İsrâ, 17/49; Kıyamet, 75/1-15; Nahl, 16/38 vb.

82 Naziat, 79/6, 9; Müzemmil, 73/18; Mearic, 70/8; Kıyamet, 75/7-9; Tekvir, 81/2; Zelzele, 99/1-2; Fecr, Fecr, 89/20; İnfitar, 82/4; Furkan, 25/25,

83 Kaf, 50/20; Neml, 27/87; Taha, 20/102; Yasin, 36/29,

84 Lokman, 31/29; Yasin, 36/51;

85 Meryem, 19/95,

86 Fecr, 89/23; Zelzele, 99/6-8; Enam, 6/28,

87 Enbiya, 21/47; Yasin, 36/54,

88 Mürselat, 77/13-14; Saffat, 37/21, 38-39; Meryem, 19/71-72; Rad, 13/35; Muhammed, 47/15;

İslam, insanda “*fanilik bilinci*” oluşturarak, ondaki “tekasür hırsı”⁸⁹ en asgari düzeye indirmektedir. Bu inanç, ölüm ötesi bilincini kazandırarak insanda sorumluluğun oluşmasına büyük katkı sağlamaktadır. Bu da insanda “biri bizi gözetliyor, hakkımızda arşiv oluşturarak, bir gün de bizi hesaba çekecektir” kaygısını/sorumluluğunu meydana getirmektedir. Dolayısıyla ölüm ötesi inancı taşıyan kişi, hesap vereceğini düşünerek, kötülükten uzaklaşmakta ve sorumluluk bilincini kuşanmaktadır. Sorumluluk bilinci ise insanda otokontrolünü/ben bilincini (nefs-i levvame) oluşturarak, insanı kendi kendine hesap soran mertebeye yükseltmektedir. Bu bilinç; insanı şerre karşı çekimser kılmakta, iyiliği tercih eder hale getirmektedir. Böylece hem o kimsenin hayatında ve hem de toplum bilincinde iyilikler çoğalmakta, kötülükler azalmaktadır. Bu da topluma mutluluk ve huzur olarak geri dönmektedir.

Ölüm ötesi ya da yeniden var olmak; yeniden bir hayata sahip olmanın imkânını elde etmek olup, ebedi yaşama hevesinde olan insana muhteşem hayaller sunmaktadır. Bu ise işe yani hayata yeniden ve yeniden başlama gücü, şevki ve en önemlisi da yaşama ümidi vermektedir. İnsanı daha çok çalışmaya daha çok üretmeye, daha çok var olmaya teşvik etmektedir. Ancak bu çalışma ve var olma gücü; adaletli, hayırlı ve iyilik üzerine inşayı gerekli kıldığından insan, insanlığa karşı fedakâr ve mütevazı olmanın vazgeçilmez bir değer olduğunun da farkında olarak hayatını devam ettirmektedir. Böyle bir inançla üretilen İslam Düşüncesi, eşyayı ve insanı en tabii haliyle tasavvur edip düşüncesinde ve medeniyetinde içselleştirmiştir.

B-) İslam Düşünce Sisteminde Dinin Yorumlanma Yöntemi

İslam Düşüncesi içerisinde her yorum muhterem kabul edilmiş ve fakat hiçbir yorumun din olduğu kabul edilmemiştir. İlahî kelimeler olarak kabul edilen Kur’an metni, bu bağlamda sürekli yorum yapma imkânı sunmuştur/sunmaktadır. Ancak ilahî metnin tahrif ve tağyirine de kesinlikle müsaade edilmemiştir. Bu da Müslümanları düşünsel anlamda rahatlatmış ve “söylediğimi kendime söylüyorum, isteyen bundan müstefit olabilir” anlayışını egemen kılmıştır.

Dinî yorumun bağlayıcılığı bireyseldir. Şeyh, hoca, cemaat ya da örgütün, dinî yorumunu başkasına dayatması asla caiz görülmemiştir. Yaratılmışlar içinde üstün ontolojik konuma sahip olarak kabul edilen insan ne tanrı ne de yarı tanrı bir varlıktır. İnsan hem günah hem de iyilik yapma potansiyeline sahip bir varlık olarak kabul edilmiştir. İnsan günah işledik-

89 İnsanın hiçbir ahlâkî kural tanınmadan, kazanmak için ölünceye kadar uğraş içinde olmasıdır.

ten sonra tövbe ederek iyi bir insan olabileceği gibi, iyi bir insan olma yolunda iken günah işleme riski de olabileceği kabul edilmiştir. Bu durumda insan eleştiriye açık olursa hem kötülüğünün hem de iyiliğinin farkında olma nasibini yakalamış olur. İslam düşüncesinde düşünce üreten insan, ne Hıristiyanlık düşüncesinde olduğu gibi Âdem (a.s.)'in suçunu yüklenmiş halde günahkâr doğar, ne de Yahudi düşüncesinde olduğu gibi suç işleme potansiyeline sahip azgın biridir.

Dinî yorumda/te'vilde tutarlılık olduğu müddetçe ve muhkem olan dinî emir ve yasakların doğrudan inkârı söz konusu olmadıkça, hiç kimse yorumundan dolayı din dışı görülmemiştir/görülmemelidir. Tarihî süreç içerisinde bazı Müslümanlar bu ilkelere pratikte uymamışlarsa da teoride bu hususta neredeyse ittifak etmişlerdir.

İslam düşüncesinin en önemli ilkelerinden birisi; “Ehl-i kible küfürle itham edilmez”⁹⁰ şeklindedir. Bununla beraber bireysel manada bazı yasaklamalar/tefkirler söz konusu olmuşsa da bu durum İslâm düşüncesinin hiçbir zaman ana mihverini etkisi altına almamıştır. Bu konuda ilk akla gelen Gazali ve İbni Teymiye olsa da onların yorum/te'vil anlayışlarındaki teorik temelleri bu ithamlarının bütün ümmeti etkileyecek tarzda ortaya çıkmasına engel olmuştur. Özellikle Gazali'nin *Faysalü't-Tefrika* adındaki eserinde geçen görüşleri, onun ne kadar geniş yorum anlayışına sahip olduğunu göstermektedir. Bu türden ithamların çoğunun arka planında siyasî beklentilerin ve yönlendirmelerin olduğu izahtan varestedir.

Müslüman düşünürler, İslam düşüncesinin ana omurgasını oluşturan ve anlaşılması zor olan metafizik meselelerin mahiyeti hususunda yapılan tevilleri zorunlu ve mazur görmüşlerdir. Metafizik meseleler gözlemlenemediğinden ve ampirik/deneye dayalı/deneysel düşünceye konu olmadığından ancak akıl ile kavranıp yorumlanabilir. Bu nedenle metafizik konularda yapılan yorumlar mazur veya makul görülmüştür. Ayrıca hiç kimse, diğer bir insanın aynısı olmadığından, onun gibi düşünmesi ve aynı inanç tasavvur algısına sahip olması özsel olarak mümkün değildir. Bu sebeple, te'vil/yorum, bakış açısından kaynaklanan farkların bulunması meşru ve hatta teşvik bile edilmiştir. Hz. Peygamber'in “ümmetimin ihtilafı rahmettir”⁹¹ özdeyişi bunu özetler mahiyettedir.

Her ne kadar tarihte ve günümüzde pratikleri itibari ile farklı uygulamalar olsa da, mezheplerden neşet eden akait ile ilgili yorum farklılıkları, İslam düşüncesinin yüzde onu kadar bile değildir. İslam düşünürleri, İs-

90 Bkz. Ebu Hamid, Gazali, *İslam'da Müsamaha*, s. 28, Çev: Süleyman Uludağ, İstanbul 2004,

91 Hayrettin Karaman, *İslam Hukukunda İctihat*, c. 1, s. 8, Ankara 1975,

lam akaidinin sabiteleri konusunda ihtilaf etmemişler; ancak anlamlarını yorumlamada ihtilaf etmişler. Mesela “kelimeyi tevhit” bunlara örnek verilebilir. Geçen yüzyılın önemli düşünürü Tabatabaî bu durumu şöyle ifade etmektedir: “Müslüman araştırmacılar her konuda ihtilaf ettiler. Ancak Kelime-i Tevhid’in lafzı konusunda ihtilaf etmediler. Fakat onun anlamı hakkında yine de ihtilaf ettiler,”⁹² diyerek Müslümanların bir hakikate birçok cepheden bakma becerisini gösterdiklerini ortaya koymuş olmakta ve bu hususu çok veciz bir şekilde ifade etmektedir.

İslâm düşüncesinde geçen temel terim, deyim ve ifadeler; genellikle felsefenin ve din dilinin anlatımında kullanılmıştır. Bu anlatımda temel terim, ibare ve deyimlerin muhtevaları Kur’an ve Sünnet’in öngörülerini ve anlam uzamlarını içermekle beraber; temel terim ve ibareler başka dünya görüşlerine ait anlamları da -zahirî İslâmî söylemi yani nassı nakzetmemek kaydıyla- etkin olarak kullanılmıştır. Örneğin; Allah için hem felsefeciler ve hem de kelimacıların kullandığı; *Vacibü'l-Vücut*, yalnızca felsefecilerin kullandığı *Hayru'l-Mahz*, *Bir* ve *Basit* gibi terimler felsefî dilin din diline evrilmesidir ya da yorumlanmasıdır. Buna benzer tarzda, *Ceb-rail/Vahiy* gibi dinî terimlerin ise, felsefî dilde kullanılan *Faal Akıl* anlamı verilmiştir.⁹³

B-) İslam Düşüncesinin Özgün ve Ayırt Edici Özellikleri

1) Mantıkîlik ve Tutarlılık/Mantiki Tutarlılık

İslam Düşüncesi, yukarıdaki ifadelerimizden de anlaşılacağı üzere eklektik bir karakter arz etmektedir. Bu karakter; çelişkilerin, tutarsızlıkların bulunduğu bir kaos ya da keşmekeşlik değil, analiz, sentez ve anlam bütünlüklerinin olduğu fikir düzlemleridir. Bununla beraber eklektisizimden kaçma veya akli mantık kuralları çerçevesinde kullanmama gibi durumlarda çoğu zaman ciddi düşünsel arızalar ve dini yanlış anlamaya sebep olan inançlar ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda; Allah’ın zatının ve özellikle de Esmâü'l-Hüsna’sının insan örneği esas alınarak anlamlandırılması, farkına varılmadan -zımnen- başka İslami inançların inkârına sebep olmuştur. Mesela; Allah’ın esmasının zatının gayrı ya da zata zait olduğunu ifade ile Allah’ın sıfatlarının zaman ve mekân içerisinde âleme müdahale ettiğine imkân tanıyan inançların ortaya çıkmasına sebep olmuş, bu anlayış hem teorik hem de pratik olarak ciddi çıkmazlara Müslümanları sürüklemiştir. Hâlbuki Ortodoks İslam inancı/akait metafiziği kabul olarak; “Allah’ın zatı ve sıfatlarının/esmasının zaman ve mekândan münezzehe olduğunu” iddia eder. Ancak zaman ve mekân içinde yani za-

92 Muhammed Hüseyin, Tabatabaî; *el-Mizan fî Tefsirü'l-Kur’an*, c. 1, s. 8, Beyrut 1997,

93 Farabi, *Medinetü'l-Fazıla*, s. 61, 64, Çev. Nafiz Danişman, İstanbul 1956,

man ve mekânın kapsamı dâhilinde fiilde bulunan ilahî sıfatların/esmasının, akaitteki metafizik inanca aykırı olduğu gibi, bu düşüncede olan insanları da bir çıkmaza sevk etmiştir.

Zikri geçen bu kabulde beraber, imanın ikinci umdesi olan meleklerle iman; pratik fonksiyonelliğini tamamen kaybetmiştir. Çünkü Allah'ın zaman ve mekân içinde fiilde bulunan sıfatları/esması, melekleri fonksiyonsuz bırakmıştır. Özellikle Allah'ın zatı ve sıfatı/isimleri arasında ayrıma giden Ehl-i Sünnet akaidi; akait ve akait şerhlerinde meleklerle ilişkin kayda değer ifade ve yorumlara yer verilmemiştir.

Selefilik,⁹⁴ gerek ilahî metni yorumlamada ve gerekse de Hz. Peygamberin uygulamalarına/hadislerine (güya) her hangi bir te'vîl getir(e)mesinden dolayı, insanı ve eşyayı detaylı ve derinlemesine anlamlandırmaktan aciz kalmıştır. Bunlara ek olarak, o günün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan içtihat ve verilen fetvaların tarihi süreç içinde nass/Kur'an ve sünnet gibi algılanması hem kendi çağında hem de günümüzde içtihat ve fetvanın önünü tıkadığı için müslümanları düşünsel manada kısırlaşmasına sebebiyet vermiştir. İndirgemeci ya da zahiri ve sathi yaklaşımlar, düşünce üretimini öldüren silahlara dönüşmüş ve dönüşmektedir. Devam etmekte olan bu tehlikeden Müslümanların acilen kurtulmaları için, dinî nassı yaşadıkları zamanın ve mekânın ihtiyaçlarına göre yeniden ve acilen tanzim edip tefsir etmeleri bir zaruret halini gelmiştir. Ancak İslam düşüncesini bilmeden böyle bir teşebbüste bulunmak, "kaş yapayım derken göz çıkarma"ya da sebep olmaktadır. Çok sevindiricidir ki, bu sıkıntıların yanında İslam düşüncesi içinde zirve yorum ve duruşlar da bulunmaktadır. Bu bağlamda İslam düşüncesi şimdi zikredeceğimiz şu özgün nitelikleri üretmiştir.

Nispi ve bazı zamanlarla sınırlı bulunan arızalara rağmen, Müslümanların inançlarına olan güvenleri, onları diğer bütün dindarlardan farklı kılarak, İslam düşüncesinin dışa açık olmasına ve öğretilerinin açıklıkla ifade edilmesine kapı açmıştır/aralamıştır. Müslümanlar Hz. Peygamber'den bu yana inançlarını gizlemeden ifade etmeyi başarmış bir ümmettir. Ancak zamanımızda bazı Müslümanlar, İslamî cemaat ve cemiyetler, ne yazık ki gizli/kapaklı işler çevirmeye, söylemler üretmeye yönelmişlerdir. Bir düşüncenin gizli kapaklı olarak kendisini sunumu, o düşüncenin kendisine olan güvensizliği ve aklı olarak temellendirilmemesiyle doğru orantılıdır. Şunu da ilave etmek gerekir ki, Müslümanlar; Hristiyanlar gibi çok cemaatli olmayıp tek bir ümmettirler. İslam ümmeti için "cemaat" ifade-

94 İslam'ın nasları olan Kur'an ve sünneti zahiri/yüzeysel manalarına göre yorumlayan mezhebi anlayış.

sini kullanmak ne bir ayete ne bir hadise ve ne de Resulullah'ın bir uygulamasına dayanmaktadır. Resulullah'ın döneminde herhangi bir cemaate rastlamak mümkün görünmemektedir. İslam toplumlarında ihdas edilen cemaatler kendilerini tefrikaya sürüklemiştir. Cemaat yapısı belli bir süre sonra müntesiplerini en doğru onlarmış gibi bir noktaya götürmektedir. Çünkü cemaat içinde edinilen algı onları "biz dini en doğru anlayanlarız" noktasına ve sonra da inatlaşmaya götürdüğünden İslam ümmetine ciddi zararlar vermektedir. Tek bir Kitap'a ve Resul'e inandıkları halde herkesin kendi doğrusunda ısrar etmesi bunu göstermektedir. /Hâlbuki İslam, Müslümanları tek bir cemaat/ümme olmaya yönlendiren değişmeyen ve değişmeyecek ilahî metinlere sahiptir. Bu metinlerde en fazla yorum farklılıkları ortaya çıkabilir ki, her yorum muteber olmakla birlikte İslam metafiziğinde hiçbir yorum din olarak kabul edilmez. Ancak hiçbir dine nasip olmayan İslam'daki böyle sağlam ve sahih değerlere sahip olunmasına rağmen, İslam'da cemaatlerden bahsediliyorsa orada bir yanlışlık var demektir. Kanaatimizce bu yanlışlık da bu 'cemaatler dini'nin kaynağı Kur'an olmaktan çok hurafe ya da beşeri ideolojilere olan eğilimler nedeniyledir.

2) Diğerini/Ötekini Anlamak

İslam'ın son vahyedilen din olma avantajını elinde bulundurduğuna inanan müslümanlar, Musa (a.s.)'a gelen İslam'ın tahrif edilmiş hali olan Yahudiliğe ve İsa (a.s.)'a gelen İslam'ın tahrif edilmiş hali olan Hıristiyanlığa ilahî kaynaklı din olarak bakmışlar;⁹⁵ bu iki dinin söylemlerini, bazı rezervlerle beraber, kabul etme hususunda zorlanmamışlardır. Her ne kadar tarih içinde bazı Müslümanlar, Yahudi ve Hıristiyan dinî metinlerini okumayı münasip görmemişlerse de Kur'an bizatihi bu kitaplardan nakiller yaparak ve onlara başvurmayı salık vererek,⁹⁶ bu iki dinin kutsal metinleri olan Tevrat ve İncillerin Müslümanlar tarafından okunmasına meşruiyet kazandırmıştır.

Müslümanlar kendileri için tarihî bir nasip olarak, farklı medeniyet ve kültürlerin düşünce miraslarını alırlarken, mirası onların tebaasından almalarından dolayı İslâm düşüncesi için bu durum, bir şans olmuştur. Batı ise, özellikle 11. yüzyıldan 18. yüzyılın sonuna kadar Müslümanların ürettiği düşünce mirasını kendisine düşman gördüğü Müslümanlardan almıştır. Bu sebeple bu mirasın kaynağını zikretmekte çoğu zaman ketum davranmıştır. Konuyla ilgili olarak; Gazali'nin, "*el-Munkız-min-ed-Dalâl*" eseri ile

95 Tevrat ve İncil'in tahrifi: Hud, 11/27; Bakara, 2/75; Nisa, 4/46. Ayrıca şu esere bakınız: Muhammet Altaytaş, *Kur'an-ı Kerim'de Ehl-i Kitap*, s. 173-189, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016,

96 Araf, 7/157; Fetih, 48/29; Maide, 5/44, 47; Tövbe, 9/111 vb.

Descartes'in, "*Metot Üzerine Konuşmalar*" adlı kitapları karşılaştırıldığında, birbirine çoğunlukla birebir benzeyen metinleri, fikirleri görmemiz mümkündür.⁹⁷ Ama Gazali'den yaklaşık 500-600 yıl sonra yaşamasına rağmen Descartes'in kitabında Gazali ismini görmek mümkün değildir.

Belirtmek gerekir ki, Müslümanlar insanlık tarihinde eşi benzeri görülmemiş bir şekilde savaş tazminatı olarak, kendileriyle savaşmışları milletlerin düşüncelerini oluşturan kitapları savaş harcaması olarak almışlardır. Hâlbuki kendisi ile savaştığın ve yenilgiye uğrattığın birinin düşüncesine neden ihtiyaç duyarsın? Sorusu bugün bile makul karşılanmamaktadır. Ancak Müslümanlar, bu tavırlarıyla düşmanları dahi olsa, eğer bu insanların hakikate bir katkıları varsa onu almak hususunda herhangi bir komplekse kapılmalarına gerek olmadığını ortaya koymuşlardır. Bu çeşit hakikatlerin bilinmemesi, Müslümanları güya bağınaz gösterenlerin ekmeğine yağ sürmektedir.

Bu nedenle; İslam düşüncesini bilmek, anlamak için, Müslüman âlimlerin oluşturduğu klasik eserleri ve yaşadıkları tecrübeleri bilip anlamakla mümkün olur/olacaktır. Ancak sahih bir İslam düşüncesinin zihnimizde şekillenmesi, tasavvurunun oluşması klasik dönem eserlerine eleştirel gözle bakmakla ulaşabileceğimiz bir sonuçtur. Toptan kabulcü ve toptan retçi iddialar veya tavırlar, hiçbir zaman doğruyu keşfetmemize yardımcı olmamaktadır. Özellikle zamanımızdaki geçmişteki bilgileri, yorumları toptan kabuller, tarih içinde bir ütopyayı yaşamaktır ve günümüzü de asla anlayamamaktır. Geçmişini ve gününü bilmeyen bugünü ve yarınını yaşayamaz. Bunun gibi geçmiş toptan ret; cehalete, köksüzlüğe ve düşüncel ebterliğe (köksüzlüğe) rıza göstermektir. Geçmişinin tecrübesini, aklını, bilimini daha doğru ifade ile tecrübesini bilmeyenin geleceği karanlık bir mahzen veya labirent gibidir.

İmam Azam Ebu Hanife; kendisinden öncekilere neden birebir tabi olmadığını soranlara şu muhteşem ifadeleri ile cevap vermiştir: "Onlardan benim kanaatlerime uygun görüş belirtenlerin fikirlerine uyarım, fikirlerime uymayanları ise kabul etmem gerekmiyor. Çünkü onlar da insandır, ben de insanım."⁹⁸ Yani onların fikirlerinden faydalandıklarımı, kendimce tutarlı olduklarına inandıklarımı almak, faydalanamadıklarımı ya da tutarsız gördüklerimi terk etmek ise insan olmanın gereğidir.

97 Bkz. Hayrani Altıntaş, *Is There Any Similarity Between "Al-Munkıdh min Al-Dalal" and "Discourse On Method"*; Journal Of Islamic Research, v.3,no:2, December, 2010, Rotterdam, 2010, p.66-81

98 "Ashabın görüşlerinden dilediğimi alır, dilediğimi terk ederim. Ashaptan sonrakilere gelince, onlar nasıl içtihat ederlerse, ben de içtihat ederim." Muhammed Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, s. 273, Çev. Osman Keskiöglü, Ankara 1962,

İsmet Özel'in düşünsel eleştirisi için önemseddiği şu kriter büyük öneme sahiptir. "Fikirlerle karşı isyankâr, şahıslara karşı kadirşinas olmak gerekir." Yani bir fikri, bir düşünceyi eleştirmek gerekli iken, bu düşünce veya fikrin sahibini, onun şahsiyetini, benliğini/onurunu yok saymak, ona hakaret etmek uygun insanî ve entelektüel bir tutum değildir. Bu türden hakaretlerden hakikat zuhur etmez.

3) Akıl ve Nakil Birlikteliğinde Yorum

İslam düşüncesinin teşekkülünün önemli temel özelliklerinden birisi, nakil ile akıl arasındaki uyuma özen göstermektir. Akıl ile nakil çatışınca/naklin; müphem/belirsiz, mücmel/kısaltılmış metinleri yorumlamada zorlanınca aklın anladığını önceleyenler olmuştur. Bu türden tezahürlere hemen her âlimin eserinde görmek, rastlamak mümkündür.

Akıl ve nakil arasındaki uyumun imkânı ve nasıl olacağı konusunda İbni Rüş'tün *Faslu'l-Makal* adlı eseri, İslam düşüncesi içerisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bu bağlamda; akıl nedir? Nakil nedir? Naklî bilmenin imkânı ve sınırı nedir? Aklın nakli anlama ve yorumlama imkânı nasıldır? Nakli anlamada aklın bir sınırı var mıdır? Nakil ile akıl tenakuz girince ne yapılacaktır? Nakil mi akıl mı tercih edilecektir? İlahi bilgi nedir, insani bilgi nedir? Vahiy bilgisi nedir? Tecrübi bilgi nedir? Doğru bilgi nedir? Bilgi çeşitleri bize neyi öğretir? İnsanî ve ilahî bilginin; sınırı, konumu ve değeri nedir? Müslümanlar tarafından bu soruların sorulması, bunların önemsenip cevaplandırılması, Müslümanların bilgi üretimine verdikleri öneme, bilgilerinin genişliğine ve zenginliğine işaret etmesi bakımından önemlidir. Müslümanlar bu soruları cevaplayarak nakli bilgi ile akli bilginin konumlarını belirlemişler, akli bilginin nakli metinleri yorumlamadaki hakkını belirlemişler. Böylece aklın nakli metinleri yorumlamadaki zorunluluğunu ortaya koymuşlar. O halde nakli bilginin amacı ve hedefinin belirlenmesi ve mükellefiyeti olanlara ulaştırılması için yorumlanması zorunludur. Şu halde nakli metnin/ilahi bilginin kendi zemin ve zamanında anlaşılması ve gelecek çağlara aktarılıp anlaşılması ve yaşanması için akıl ile anlaşılır hale gelmesi, söyleme ve eyleme dönüşmesi için büyük çabalar harcanmıştır.

İlahi metin olan Kur'an, -değişikliğe uğratılmamak kaydıyla- sürekli yorum üretebilecek kapasiteye sahip olması Müslüman aklını/zihniyetini sürekli dinamik ve canlı halde tutmuştur. Bu da entelektüel faaliyetleri diri tutmaya sebep olmuştur. Nakil ile aklın birlikteliği hem hermeneutiğin hem de aklın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Nakil hep canlı kalmış, akıl hep gelişmiştir. Bu bağlamda Gazali'nin *Kanunu't-Te'vil* adlı eseri, İbni Rüş'tün zikri geçen eserinden aşağı kalır bir konumda değildir. Bu

eserinde Gazali, yorum ve özeldin adına yorumda bulunmanın sınırlarını olabildiğince geniş tutmuştur.

Akıl-nakil özelinde İslam düşüncesi, tarihte eşine az rastlanır fikirler üretmiştir. Bu bağlamda büyük filozof ve tarih felsefecisi İbni Haldun'un düşünce parlaklığı bugün de bize yol göstermekte ve ilham kaynağı olmaktadır. İbni Haldun, tarihin ve tarihî olayların anlaşılması için sebeb-lilik kuramını Aristoteles'in aksine (aksül-amel olarak), tarih felsefesinin merkezine yerleştirmiş ve şu muhteşem ifadesiyle de bu durumu temellendirmiştir. "Geçmiş geleceğe suyun suya benzemesinden daha çok benzer,"⁹⁹ diyerek sebeb-liliğin tarihî olayların anlaşılmasında ana eksen haline gelmesine öncülük etmiştir. İbni Haldun'un tarihi olayları yorumlama ve anlamada bu kanuna ulaşması; anlattığı her tarihî olayın başına ya da sonuna bir ayet getirerek, Kur'an'a atıf yapması, bu tarih yorumunun kaynağının Kur'an'dan kaynaklandığını somut bir şekilde göstermektedir. İbni Haldun, her olayın bir olguya işaret ettiğini, her sebebin değişerek bir sonuca vardığını gözlemleyerek, toplumları organizmaya benzetmiştir. Bu tabiatın/coğrafyanın/çevrenin toplumlar üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. İbni Haldun'un zamanına kadar Aristocu tarih anlayışı olan; "tarihî olaylar tekrar etmediği için tarih, bilim değildir." şeklinde idi.¹⁰⁰

İslamî düşünceye göre; başta insan ve eşya olmak üzere varlığın tabii yapısı tarihin her döneminde aynı yani değişmez kabul edilmiş ve bu yapının da hayırlı olduğuna inanılmıştır. İbni Haldun'un içinde bulunduğu Müslüman zihin başta insan ve eşya olmak üzere varlığın tabiatının değişmediğini biliyor ve öyle inanıyordu. Bu da onu eşya, varlık, insan ve eşya-insan-varlık ilişkisinin her zaman -araçların değişmesi dışında- aynı kalacağı kanaatine götürmüştür. İşte İbni Haldun buradan hareketle; eşyanın, toplumun ve tarihî olayların kanununu keşfetmiştir.

Müslüman düşünürler; İbni Haldun'da da görüldüğü üzere varlıkta, varlığın özünün onun kimliğinden önce geldiğine inanıyorlardı. Yani varlığın esası ve varoluşsal tezahürü, özü itibariyledir. Kimlik denilen şey ise, özden neşet eden hayatın kendisidir. Öz değişmediğine göre varlık ve varoluş hakkında her zaman cari olan kanuna ulaşmak daha kolay olmuştur. Bunun sonucunda İbni Haldun'un ulaşmış olduğu bu buluş, Müslüman düşünceye katkıda bulunmuş ve yıllardır takip edilmesini sağlamıştır.

99 İbni Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 20, Çev: Zakir Kadiri Ugan; İstanbul 1986,

100 Gürbüz Deniz, *Müslümanların Bir Değeri Olarak İbni Haldun*, Eski Yeni Dergisi, Yaz, sayı: 2, s. 105,

Ankara 2006,

4) Yalnızca O'na Yönelmek

Bir düşüncenin gücü; başta insan olmak üzere varlığı sahip olduğu kabiliyetler doğrultusunda konumlandırmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede İslâmî düşüncede ahlâk; hulk (yaratılış) kökünden hareketle kişinin yaratılışına uygun yaşaması olarak tanımlanmıştır.

Öncelikle ahlâkî ve metafizik bir problem olarak; İslam düşüncesinde, kötülüğün ve günahın deşifre edilmesi caiz görülmemiş, aksine onun gizlenmesi önerilmiştir. Çünkü kötülük ifşa edildikçe meşruiyet kazanmakta böylece kötülük yapma yöntem ve yolları bilinir hale gelmekte, onun denenmesi insana cazip gelmektedir. Bu sebeple İslam düşüncesinde İmam Malik'in geliştirdiği "sedd-i zeraî (harama/zarara giden yolları kapatma) ilkesi önemli bir ahlâkî ve hukukî değer olarak kabul edilmektedir.

İslam'da insanın mutlak anlamda dertleşeceği/derdini anlatacağı tek merci, Allah'tır. Bu da, bireysel bazda dua ile her zaman ve her yerde gerçekleşme imkânına sahiptir. Nitekim Yüce Allah; "De ki: 'Duanız olmasa Sahibinizin yanında ne değeriniz olur? Siz hep yalan söylediniz. Yarın yalanınız yakanızı bırakmayacaktır'"¹⁰¹ buyurarak duanın Müslüman hayatındaki önemine işaret etmektedir. Bu anlayış dolayısıyla ki, İslâmî düşüncenin edebî söylemi içerisinde, Allah; veli/dost,¹⁰² vekil/temsilci,¹⁰³ sevgili/seven¹⁰⁴ gibi terimler ile ifade edilmiştir. Çünkü insan ancak dostuna, sevgilisine en mahrem sırlarını ifşa ederek, ondan derdine ortak olup yardımcı olmasını ister. Kur'an-ı Kerim'de, Allah'ın dostu (halilullah) olarak öne çıkan önemli figür olarak Hz. İbrahim'i görmekteyiz ki, İbrahim en mahrem isteklerini/sırlarını Rabbine bildirmiş ve O'ndan yardım talep etmiştir. Bununla beraber Allah'tan istemek, ona dua etmek, günahın affı ya da sorumluluğun bittiği sonucuna ulaşmayı asla garanti etmemektedir. Ümit ve korku,¹⁰⁵ güven ve tereddüt, temkin ve özün açılmasına gayret etmek, bir ömür boyunca bu gayreti sürdürmek gerekli erdemdir. Bu sebeple Müslüman düşünürler her ne söylerlerse söylesinler, benim kanaatim, fikrim mutlaktır" iddiasında asla bulunmamışlar. Her kanaat belirtildikten sonra; "Allah en iyisini bilir (Allah'u e'lemu) demeyi düstur edinmişlerdir.

İslam düşüncesinde birçok hakikat; Kur'an'da, özellikle de Yusuf surresinde olduğu gibi, hikâye yoluyla anlatılmıştır. Böylece insanların, aklî

101 Furkan, 25/77,

102 Secde, 32/4; Ankebut, 29/22; Araf, 7/196; Şura, 42/3; Enam, 6/51 vb.

103 Nisa, 4/81; Ahzab, 33/3,

104 el-Vedûd/seven, "Esmaü'l-Hüsna" isminin, Allah için kullanıldığı yerler: Burûc, 85/14;

Hud, 11/90; Hubb /seven fiilinin Allah için kullanıldığı yer: Maide, 5/54,

105 Zümer, 39/9; Rad, 13/12; Tövbe, 9/16,

olmanın yanında duygusal olarak da hakikate taraf olmaları sağlanmıştır. İslâmî edebiyat bazı dönemlerde hakikatin tamamını anlatmak için bu yöneme başvurmuştur. Bu bağlamda sufilerce teklif edilen birçok eser oluşturulmuştur. Celaleddin-i Rumî'nin *Mesnevisi*, İbn Tufeyl'in *Hayy b. Yakzan*'ı bu türün önemli örneklerinden sayılmaktadır.

Batı'da insanlar, günahlarını Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi konumunda gördükleri din adamlarına ifşa etmekle onları Allah ile kendi aralarında aracı yapmışlardır. Çünkü onlara göre, aslî günah içinde bulunan insanın günahından kurtulması için onu deşifre etmesi gerekmektedir. Sekülerleşmeyle birlikte, kilisede günah çıkarmaktan vazgeçen batılı insan, kilise yerine psikiyatriste giderek ihtiyacı gidermeye çalışmıştır.

5) Din-Bilim Özdeşliği

Varlığı tanımlama ve konumlandırmalar aklî kabullerin dışına çıktığında veya yaşanan zamandaki güçlünün aklî verilerine ya da dayatmalarına (gücün egemen baskılarına) göre, dinin inanç esasları/ilkelere ve değerleri yorumlandığında; bazen çok ciddi denecek düşünce yozlaşmaları ortaya çıkmakta, bazen de -ne yazık ki- düşünsel yanlışlara ve ön yargıların kısılcasına düşülmektedir.

Bu sebeple; Din-bilim özdeşliğine gitmek; geçmişte olduğu gibi bugün de İslam düşüncesinde ciddi kırılmalara sebep olmuştur/olmaktadır. Çünkü bilimsel bilgi ya da fizikî bilgi değişenin bilgisidir; ama metafizik, değişmeyen ilmidir. Değişmeyi değişene göre anlamaya, konumlandırmaya gittiğimizde, değişmeyi de değişenin ilkelerine göre yorumlamış anlamış oluruz. İslam; bilimsel bilginin öğrenilmesini teşvik eder,¹⁰⁶ onun ilkelerinin tümel manada Allah'ı işaret ettiğini kabul eder. Bilimsel/fizikî alana ilişkin her türlü keşfi-teşvik eder, çünkü İslam düşüncesine göre; "eşyada asıl olan ibahadır." Yani eşya üzerinde yapacağımız her türlü araştırma meşru görülmüştür. Ancak tarih içinde dinî bilgiyi bilimsel bilgiye tabi kılma gayretleri olmuş, bu gayretlerin de zamanla yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. Buna karşın bu konularda Gazali'de önemli bir usul görmekteyiz ki o da din ile doğa konularının mahiyetleri aynı imiş gibi, dini, doğa konuları gibi yorumlamanın doğru olmadığıdır. Çünkü bilimsel bilgi zamanla değişmekte; ancak din değişmeyen bir mahiyete sahiptir. Bilimsel bilgi değişen ve sınırlı olan insan zihninin ürünüdür. Halbuki din/İslam mutaa'l/aşkın ve değişmez bir bilgiye sahip Allah'ın metafizik âlemden gönderdiği vahyin ürünüdür. Hâlbuki değişen ve sınırlı olan insan aklının bir ürünü olan bilimsel bilgi, aşkın ve değişmez vahyin mahsu-

106 Enbiya, 21/7; Nahl, 16/43,

lû olan İslam dini ile ilgili yorumlarını, mutlaklaştırarak değişmez kabul etmemelidir. Hücetü'l-İslam Gazali, bu hususta şu ifadelerle bu kanaatini tavzih etmektedir. “Biz böyle bir görüşün doğru olmadığını ispata kalkışmayacağız. Bunun faydalı olacağını düşünmüyoruz. Böyle bir görüşü reddetmenin, din bakımından vazife olduğunu sanan kimse, dine karşı suç işlemiş ve dinin konumunu zayıflatmış olur. Bu meseleleri ispat için matematik ve hendese (geometri) delilleri vardır. Bunlar hiç şüphe götürmezler. Bu ilme dair bilgisi olup bu sahadaki delilleri inceleme neticesinde, ay tutulması ile güneş tutulması zamanını, süresini ve zamanını haber veren kimseye ‘Bu, dine aykırıdır, böyle bir şey olmaz!’ denilirse, bu kimse, bunun olup olmayacağından değil, dinin kendisi hakkında şüphe etmeye başlar. Dinin din yolundan başka bir yolla kendisine yardımcı olmak isteyen kimseden gördüğü zarar, din yolu ile dine darbe indiren kimsenin zararından daha çoktur. Nitekim ‘Akıllı düşman, cahil ve akılsız dosttan hayırlıdır’ denmiştir.”¹⁰⁷

Filozofların büyük çoğunluğu, özellikle de Müslüman filozoflar, fizikî dünyayı sebeplilik ilkeleri doğrultusunda, metafizik inançları ise metafizik mantığa ve tümel verilere göre anlamaya gayret etmişlerdir. Yine Müslüman düşünürler, tümel olarak tabii olayları ve varlıkları belli esaslar/ilkeler çerçevesinde anlamayı temellendirirlerken, tikel manada ise her bir varlığın, ferdiyetini o çerçevede kabul ederek, anlamlandırmış ve konumlandırmışlar. Özellikle filozoflar, metafizik konuları fizik konularından ayrı ve farklı yorumlamak için özel itina göstermişlerdir. Bu bağlamda bir örnek vermek gerekirse Kur’anî bir kavram olarak “ibda’/örneksiz ilk yaratma”¹⁰⁸ Allah’ın her bir varlığı diğerinden az veya çok eşsiz ve farklı yaratması olarak kabul edilmiş, varlığa da öylece muamelede bulunulmalıdır.

Yukarıda zikrettiğimiz çerçevede eşyaya baktığımızda; eşya tek düze değil, her bir şey kendi biricikliği/özgünlüğü ile Müslüman düşüncesine ve medeniyetine dâhil olmuştur. Varlıktaki çeşitlilik ve farklar, ilahî ilmin açılımı olarak kabul edilmiş ve bu farklara göre varlık değerlendirilmiş ve merhamet duygusu içinde güvence altına alınmıştır. Ancak bu çerçeveyi daraltan, sınırlayanlar da olmuştur. Bu sınırlamalar, kelamcılar ve fıkıhçılardan gelen açıklamalarda görülebilir. Onlar, çoğunlukla dinî düşünceye sınır getirmekle dini değerleri koruduklarına inanmış ve bu hususlarda kendilerini sorumlu hissetmişlerdir/Onların, dini düşünceyi korumakla

107 Gazali, *Filozofların Tutarsızlığı, Tehafüt El-Felsefe*; s.13, Çev: Bekir Sadak, İstanbul 2002,

108 “İbda” teriminin yaratımda çok önemli bir kavram olduğunu İbni Sina ifade etmektedir. Bkz. İbni Sina, *İşaretler ve Tembihler*, s. 139, Çev.: Muhittin Macit ve Arkadaşları; İstanbul 2005,

kendilerini sorumlu hissederek, dini düşünceye yaptıkları yorumlar, dini düşünceye sınır getirmiştir. Elfaz-ı küfürden başlayıp, eve nasıl girileceğine kadar ahlâkî ve örfî olan şeyleri bile, hukukî ve akidevî kurallar manzumelerine büründürmüşlerdir. Özellikle İslam medeniyetinin en güçlü olduğu dönemlerde, insanlar başka meşguliyetler bulamayınca bu türden meselelerle kendilerini meşgul etmiş ve ne yazık ki yormuşlar/yorulmuşlar.¹⁰⁹ Hâlbuki Allah, dinin pratiklerini yaşama konusunda; “Ey iman etmiş kimseler! Açıklandığı zaman hoşunuza gitmeyecek olan şeylerden istemeyin. Eğer onlardan Kur’an indirilirken isterseniz size açıklanır. Allah, onlardan geçmiştir, onları bağışlamıştır. Ve Allah, çok bağışlayan ve çok yumuşak davranandır. Şüphesiz sizden önce gelen bir toplum bunları istemişti, sonra da onlar Allah’ın ilâhlığını ve rabliğini kabul etmeyen kimseler oldular.”¹¹⁰ beyan etmektedir. Çünkü belirli ana esaslara uymak ve fer’i olan hususlarda ise her bir insanın kendi konumuna göre aklını kullanması, hayatın daha yaşanır olabilmesi için gereklidir. Bu önlem, çeşitliliği yaşama imkânını insanlara sunmaktadır. Bu türden hayat alanını daraltıcı yorum ve uygulamalar, daha ziyade genel kitleler için yapılmış ve böylece fizikî olarak kontrolleri zor kitleler dinî hitabet söylemleriyle zaptürapt altına alınmışlardır.

6) İnsanın Önemi ve Ayrıcalığı

Entelektüel seviyesi yüksek Müslüman düşünürler, nicel değil nitel bir dünyanın oluşumuna gayret etmişlerdir. Nitel bir varlık algısı ise varlığa tek cepheden değil, bütün cephelerden bakmayı elzem kılmaktadır. Bu bağlamda müslüman aklı, Allah merkezli kabulden hareketle, insan merkezli bir yoruma ulaşabilmiştir. İslam nassı da buna imkân tanımaktadır.

İslam düşüncesi; Allah merkezli olmakla beraber, insanın öncelendiği ve onun Allah’ın yeryüzündeki emirlerini icra eden halifesi olduğunu ön plana çıkmaktadır. Bu varlık anlayışında Allah adına fiilde bulunan kimse, asla Allah yerine konmaz. Hem Allah’ın ve hem de insanın merkezde olduğu, ama hiçbirinin doğrudan ve kesin sınırlarla başkasına tahakküm etmediği bir varlık ve dünya görüşü, İslam düşüncesinin önemli keşiflerindedir. Bazen insanla Allah’ın neredeyse özdeşleştiği, ancak bazı durumlarda ise insanın fiillerinden dolayı hiçbir anlam ifade etmediği bir varlık konumlandırması insana verilmektedir.

109 Bkz. Kâtip Çelebi, *Mizanul-Hakk Fi İhtiyari'l-Ehakk*, Sad: Orhan Şahik Gökyay, İstanbul, 2008, Bu risaledeki mevzulara baktığımızda, konuların hemen tamamı, avam tarafından sorun olarak görülecek meseleler olmasına rağmen, bu basit meseleler Osmanlı’nın yükseliş döneminde ulema tarafından akait meseleleri haline getirilerek tartışma konusu yapılmıştır. Bu hususların önemli olmadığını ifade eden Kâtip Çelebi yine de bazı açıklamalar yapmak zorunda kalmıştır.

110 Maide, 5/101-102,

İslam düşüncesine göre, insan değerli bir varlıktır.¹¹¹ Yeryüzünü imar ve inşa için yeryüzünde halife yapılmıştır.¹¹² Yeryüzü gökyüzü ve bu ikisinin arasındakiler onun emrine amadedir, yeter ki o bunun kıymetini bilsin. Yeryüzü insanın imtihan edilmesi için dizayn edilmiştir/tasarlanmıştır. İnsan; yaratılış mayasında hem “takva” hem de “fücur” bulunmaktadır.¹¹³ Bu insanın hem iyiliği/takvayı hem de kötülüğü/fücuru yapma kabiliyetinin olduğu anlamına gelir. Akıl ve irade de onun için insana bahşedilmiştir. İnsan kendisi ile Allah, kendisi ile varlık âlemi, kendisi ile diğer insanlar arasında doğru bir ilişki kurmada problem yaşadığı için Allah onu vahiyle desteklemiştir. İnsan kendisine verilen akıl ve irade ile yeryüzünü imar ederek muhteşem sanatlar ortaya koyabilir, yeryüzünü ifsat ederek harap da edebilir. Allah insanın düşmanı değildir, onun rabbi ve ilahıdır. Allah insan ile iyi ilişkiler kurmak ister. Onun için O, insana şah damarından daha yakındır,¹¹⁴ onun her zaman yanındadır.¹¹⁵ Allah insanın yaptıklarını da kayıt altına almaktadır.¹¹⁶ Onun gizlisini de açığa vurduğunu da bilir.¹¹⁷ Allah insanın kendisine kul olmasını, O’ndan başka ilah edinmemesini/şirk koşmamasını istemekte ve diğer varlıklar için infakta bulunmasını isteyerek, merhamet duygularının gelişmesini ve nefsin şer-rinden kurtulmasını istemektedir. Yeryüzü insana verilmiş bir emanettir. Kendisine, diğer canlı ve cansız varlıklara merhamet ederek muamele etmelidir. Çünkü onlar da insan gibi Allah’a secde eden ve O’nu tesbih eden varlıklardır.¹¹⁸ İnfak etmek ve zekât vermek insana erdem kazandıran en büyük fedakârlıktır. Eğer insan malını diğer varlıklarla paylaşma şansını kaçırırsa, yeryüzünü çıkarları için kullanan bir canavara dönüşür. Diğer varlıklara merhamet etmenin ön şartı; sahip olduklarını onlarla paylaşmaktır. Bu bağlamda Allah Kur’an’da; “Bana borç verin”¹¹⁹ buyurmaktadır. Allah adına O’nun kullarına borç vermek, yüksek bir makama çıkmak demektir. Yine Yüce Kitap; anne-babaya itaati Allah’a itaatle eş anlamda ifade etmektedir ki¹²⁰ bu anlayış/inanç, toplumsal yapının sağlıklı bir şekilde teşekkülünde Müslümanlara büyük imkân tanımaktadır. Bu anlayışın tam tersine, hem de peygambere hitaben Allah şöyle buyuruyor: “Ey Muhammed! Eğer bu Kitabı gereği gibi tebliğ etmezsen, senin herhangi bir insandan farkın kalmaz. Ey Resul! Rabbinden sana ne indirildiyse onu

111 Tin, 95/4; Taha, 20/55; İsrâ, 17/70; Teğâbün, 64/3,

112 Sad, 38/26; Fatır, 35/29; Enam, 6/165; Yunus, 10/14; Bakara, 2/30,

113 Şems, 91/8; Araf, 7/24-25,

114 Kaf, 50/16,

115 Vakıa, 56/85; Bakara, 2/186; Mücadele, 58/7,

116 Zuhruf, 43/80; Yunus, 10/61;

117 Teğâbün, 64/4; Mülk, 67/13,

118 Rahman, 55/6; Fussilet, 41/11; Nahl, 16/48-49; Rad, 13/15; Ali-İmran, 3/83 vb.

119 Müzemmil, 73/20; Maide, 5/12,

120 Lokman, 31/14,

tebliğ et. Tebliğ etmezsen vazifeni yapmış olmazsın. Allah, seni insanlardan korur. Allah, kâfirler topluluğunu yola getirmez.”¹²¹

İslam düşüncesinde insan muteber varlıktır. İslam düşüncesi insana saygıda kusur etmez. İnsanı ötekileştirmez; ancak onu eleştiriye tabi tutar. Bunda Resul Muhammed (s.a.s.) istisna değildir. Kuran saygı çerçevesi içinde Resul Muhammed (s.a.s.)’i eleştirmiştir. Hüneyn Günü Temim kabilesinden Zü'l-Huvaysıra et-Temimî Resulullah’ın yakasını çekiştirip (Resulullah’ın boynunda kızarıklık müşahede edilmiştir): “Ey Muhammed! Adil ol” deyince yüzü kızarmış, “Behey Adam! Ben adaletli olmazsam, kim adaletli olacak” buyurmuştur.¹²² İslam düşüncesinde ne kâfir dışlanmış ne inkârcı ne putperest ne dehriyyün, ne o, ne bu... Bütün bu kimlikteki insanlar İslam’ın mükellefiyete çağırdığı muhataplarıdır. Bir suç işlemekçe düşman ilan edilip savaşılmaz. İslam metafiziğinde zalimden başkasına düşmanlık yoktur.¹²³ İslam düşüncesinde insani ilişkilerde adaleti gözetmek önerilmiştir. İnsanı ve varlığı merkeze alan İslam, bu merkezîliğin ana temasını ise adaletle güçlendirmektedir. “Sizin, anne, babanızın aleyhine de olsa adaletten şaşmayın”¹²⁴ ilahî buyruğu en azından teorik manada İslam düşüncesini etkilemiş ve onu şekillendirmiştir.

Kâinatta var olan her şey, insanın emrine, ilahî bir nimet ve emanet olarak sunulmuştur. Bu da kâinatta var olan her bir varlığa ihtimam göstermemizi zorunlu kılmaktadır. İnsanlık tümel kavramı içerisinde, Ahmet’in tekil özellikleri olmakla beraber, Ahmet’e tikel özelliğine göre konum biçmek büyük önem arz etmektedir. Böylece toplum için birey, birey için de toplum feda edilmemektedir. Çünkü bütün insanların birbirlerine benzer nitelikleri olmakla beraber, insanlar konserve kutuları gibi her şeyiyle diğerinin aynısı da değildir. İslam düşüncesinde insana bakıştaki bu bağlam, İslam eğitime de yansımıştır.

İslam’da eğitim ve öğretim işi, öncelikle talibin (öğrencinin) kendi irade ve isteğiyle hocasını seçme hakkını kendisine vermektedir. Böylece ilk başlangıçtan itibaren talibin iradesine/hürriyetine önem verilmiş olmaktadır. Birilerinin dayatmasıyla, psikolojisinin bozulması pahasına birilerine tahammül etme zorunluluğu ortadan kalkmış olmaktadır.

Eğitim ve öğretim, birbirlerinden ayrılmaz bir bütünün parçalarıdır. İnsanî tabiatı iyi eğitilmemiş birisine, başkasına zarar verecek bilgiyi öğretmek doğru kabul edilmemiştir.

121 Maide, 5/67,

122 İbni Hişam, es-Siyretü'n-Nebeviyye, Çev. Abdülvahhab Öztürk, Kahraman Yayınları, c.4/s.213, İstanbul, 2014,

123 Bakara, 2/193,

124 Nisa, 4/135; Müteşabih/benzer bir ayet için bakınız: Maide, 5/8,

Eğitimin bir gereği olarak; bir sözün ya da düşüncenin yalnızca anlamına değil; aynı zamanda kim tarafından ne maksatla söylendiğine ve ne niyetle söylendiğine dikkat etmek, İslamî anlayışta özel bir yere sahiptir. Hucurât suresinde insanî davranışlarla ilgili anlatılan söylem ve eylemler üzerinde Allah'ın müminleri uyarması ve nasıl hareket etmeleri gerektiği hukuk kitaplarımızda ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Hucurât suresi 6. ayette zikredilen yalan haberin taşıyıcısı bir sahabelidir. Bu kimse bir insan olarak korkularına yenik düşmüş ve haklarında yalan yanlış söylemde bulunduğu masum insanları büyük tehlikelerle karşı karşıya getirmiştir.¹²⁵ İslam inancı her kim olursa olsun, hangi dinden ve ırktan olursa olsun, insanları ancak hakikatin temsilcileri oldukları vakit dikkate almıştır.

İslam metafiziğindeki Allah anlayışı ve inancına göre; Allah, bütün kâinatın ve bütün ırkların yaratıcısı ve ilahıdır. Bu sebeple bir ırkı yalnızca ırkî özelliğinden dolayı yüceltmek veya aşağılamak ilahî yaratıma itiraz olarak kabul edilmiştir. Çünkü bir ırktan olmak veya olmamak insanın iradesinde bulunmayan, yani kazanımsal olan bir şey değildir. Bu sebeple kendi iradesi ve kudretiyle yapmadığı bir şey hususunda bir insanı suçlamak adaletli bir tutum değildir. Yine bunun gibi; zekâ ve yeteneklerinde tabii/fitrî halindeki durumundan dolayı insanları itham etmek, İslam metafiziğine göre kerih ve haram görülmüştür.

Modernite; ırkı ile övünmeyi, kendi yeteneğini üstün görmeyi, gizli ve aşikâr teşvik ve tahrik etmiştir. Modernizim, aynı zamanda bütün insanları küresellik adı altında egemenliği altına alıp tekipleştirmiştir. Yaşam tarzı, düşünme şekli kendisine benzemeyene hayat hakkı, zımnen vermemektedir. Batıda “siyahî” ve “Asyalı” söylemleri olumsuz manada çokça kullanılır, bu kullanımın temel amacı da o insanları aşağılamak içindir. Hâlbuki sahabelen birisinin diğerine “siyah kadının çocuğu” demesi Hz: Peygamber tarafından sert bir şekilde eleştiriye tabi tutmuş ve bu sözü söyleyen sahabe kendisini affettirmek için büyük gayret göstermiştir. Yine Yüce Kitap: “Her bir insanın kendi yeteneğine/kapasitesine/yaratılışına göre iş yaptığını, bu sebeple de kimin Allah'a daha yakın olduğunu,

125 Olay kısaca şöyle olmuştur: Velit b. Ukbe, zekât toplamak için Beni Mustalık kabilesine gitmişti. Onlar zekâtlarını vermek için onu karşılamaya çıktılar. Velit onları yanlış anlayarak onların onu öldürmek için çıktıklarını zannetti. Resulullah onlar üzerine bir seriye gönderdi. Beni Mustalık kabilesi Resulullah'a gelerek durumu izah ettiler ve yanlış anlaşıldıklarını söylediler. Sonra bu ayetler nazil oldu. Bkz: Muhammed Rüdânî, *Cemu'l-Fevaid*, 6/415-416, Nureddin Heysemî, *Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'l-Fevaid*, Çev. Hüseyin Yıldız, Ocak Yayınları, 11/613-614, 11/615-616, İstanbul, 2011. Ahmet, *Müsned*, IV/279, Ravileri güvenilir kimselerdir. İbni Hişam, *Siyer*, c. 3, s. 405-406; İbni Sa'd, *Tabakat*, Çev. Komisyon, Siyer Yayınları, c. 2, s. 164, İstanbul, 2014; İbni Kesir, *Tefsiru'l-Kebir*, Çev. Abdulvahhab Öztürk, Karaman Yayınları, c. 9, s. 63-66, İstanbul, 2010; (Ahmet, *Müsned*, 30/403-405, 959. dipnot).

bilemeyeceğimizi"¹²⁶ bize bildirmektedir. Allah'ın doğuştan bir kimseye verdiği, kişinin kendi irade ve kudretiyle asla elde edemediği/edemeyeceği hususlarda kendisini büyük görmesi, övünmesi akıf olarak da zaten saçma bir iddiadır.

İnsanları kendi irade ve kudretlerinde olmayan hususlarda zemmetmemek, sahip oldukları yetenekler hususunda ise onları tanrılaştırılmak, İslam inancının ve dolayısı ile İslam metafiziğinin amir esaslarından kabul edilmiştir. Böyle bir inanç ve anlayış, benim ırkımdan olmayan ve benim doğuştan sahip olduğum, başkasının ise sahip olmadığı meselelerde itham ve itirazda bulunmamak, benden olmayanla benim kardeşçe/ insanca yaşama imkânını vermektedir. Abbasîlerde, Selçuklularda ve Osmanlılardaki farklı ırk ve dinlere mensup insanların yüzyıllarca beraber yaşamalarının temelinde bu düşünce/inanç bulunmaktadır. Bu anlayışın bertaraf edilmesiyle de bu beraberlikler dağılmış, son bulmuştur. Allah herkese ve her şeye eşit muamelede bulunan Adil-i Mutlak'tır.

İslam'ın tanrısı ne Yahudilerin tanrısı gibi ırkçı ne de Hristiyanların tanrısı gibi insan biçimcidir. Yahudilerin tanrısı sürekli kahreden Hristiyanların tanrısı ise güya sürekli iyi ve merhamet edendir. İslam'ın Allah'ının 99 isminde 96'sı iyilik ve güzellik hakkında iki veya üçü ise kulları arasında adaletin tesisi dolayısı ile hesap sormayı ve te'dib etmeyi ifade eder tarzdadır. Bu durum Müslümanların hayatında da bu şekilde tezahür etmiştir/etmektedir.¹²⁷ İngiliz tarihçi Arnold Toynbee, Hatıratında dinlere bakışını mealen şu şekilde ifade etmektedir: Neden Yahudi değilim? Çünkü Yahudilik yalnızca Yahudi ırkımdan gelenlere mahsustur. Bu sebeple ırkçı bir tanrıya inanmak istesem de bu olmayacak bir iştir. Neden Hristiyan değilim? Hristiyanlık mutlak iyi bir tanrıya inandığını iddia etmesine rağmen eşyanın aslının/tabiatının kötü olduğunu söylüyor. Bu mantıksal çelişkidir ve ben mantıksal çelişkiler içinde olan bir tanrıya inanmam. Neden Müslüman değilim? İslam son din olduğunu iddia ediyor.¹²⁸ Bunları söyleyen Toynbee İslam'a neden inanmadığını söylese de İslam'a neden inanmadığının mantıklı bir cevabını vermemektedir.

7) Mabetin Kutsallığı

İslam düşüncesinde mabet kutsaldır, korunmaya değerdir. Mabetlerin yıktırılması, tecavüze uğraması, Müslümanlar tarafından hep hor görül-müştür ve eleştirilmiştir. Resulullah ve Müslümanlar mabetleri korumuş-

126 İsra, 17/84,

127 Bkz. Gürbüz Deniz, *İlahî Mana ve İsimlerin Müslüman Ahlâkına Etkileri; (İslâm Ahlâk Esasları ve Felsefesi kitabı içinde)*, s. 88 vd. Ankara, 2013,

128 Arnold Toynbee, *Hatıralar, Tecrübelerim*, s.160-16 8, Çev: Şaban Bıyıklı, İstanbul 2005,

lar ve mabette olanlara ve mabede sığınanlara ihtiram göstermişler. Resulullah savaş sırasında bile mabetlere hep ayrıcalık tanımış ve onların tahrip edilmesine izin vermemiştir. Mabette olanlara, oraya sığınanlara dokunulmamasını emretmiştir. Seriyeye gönderirken mabetlere, kadınlara, yaşlılara, hastalara, çocuklara dokunulmamasını sürekli hatırlatmıştır. Çeşitli zamanlarda mabetlerin korunması ile ilgili teminatnameler yayımlamıştır. Resulullah ve ashabi bu ahlakı şu ayetten almışlardır: “Onlar sırf “Rabbimiz Allah’tır.” dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar. Eğer Allah, insanların kimini kimiyle savmasa, tapınaklar, kiliseler, havralar ve içinde Allah’ın adı çokça anılan mescitler yerle bir edilirdi. Allah, kendisine yardım edenlere elbette yardım eder. Allah güçlüdür, her işin üstesinden gelir.” (Hac, 22/40)

Kâbe ilk kuruluşundan beri kutsal kabul edilmiş,¹²⁹ cahiliye Arapları bile Kâbe’ye sığınanlara dokunmamışlar. Resulullah da bu hassasiyeti ve-fatına kadar canlı tutmuştur. Bu ihtiram ve korunma hassasiyeti zaman zaman ihlal edilse bile¹³⁰ süreklilik arz etmiştir.

Mabetlere gösterilen bu hassasiyet ve saygı, İslam düşüncesinde insanın iradesine, inanç tercihine, mabet ilgisindeki inancına gösterdiği saygıdan kaynaklanmaktadır.

Hz. Muhammed (s.a.s.) hayatında mabet olan mescit büyük fonksiyonlar icra eden müminlerin mabeditir.¹³¹

Resulullah mezarlıkları mabet haline getirenlere lanet ederek, müslümanların mezarları ve kendi mezarını mabet edinmemeleri ve puthane haline getirmemeleri için uyarmıştır.¹³²

İnsanî ilişkilerde olduğu gibi İslam düşüncesi mimaride de kendi özgünlüğünü gösterebilmiştir. Ancak zamanla bazı abartılı eserlerin/mabetlerin etkisinde de kurtulamamıştır. İslam düşüncesi; mimaride/sanatta dışsal basitliğe önem vermişse de tarih içinde Hristiyan mimarisinin etkisinde kalmıştır. Mescit ile kilise arasında fark çok nettir. Bizde mabedin örneği, Kâbe’dir. Basit, dikdörtgen bir şekildedir. Selçuklular dönemine kadar mabet bu basit tarzını nispeten korumuştur. Ancak İstanbul’un fethiyle beraber, bizde de mabet katedrale kıyasla sade olsa da birçok unsurunda kiliseye benzemeye başlamıştır. İslam mimarisinin esasta basit olmasının sebebi; güçlü bir metafiziğe yani tanrı inancına sahip olmasındandır. Yeryüzünün her tarafı Müslümanlar için mabet hükmündedir.

129 İbni Sa’d, *Tabakat*, Çev. Komisyon, 1/229-230, 3/686, İstanbul, 2014.

130 İbni Sa’d, *Tabakat*, 6/486-543; Ayrıca DİA, “Mescidi-Haram” maddesine baılabilir.

131 İbni Sa’d, *Tabakat*, 1/301, 1/303, 8/8, 50, 60, 72,

132 İbni Sa’d, *Tabakat*, 2/243-246,

Çünkü İslâm'ın tanrısı her yeri ve her zamanı kuşatandır. Allah, gök kubbenin her yerinde ve zamanın her anında kullarını gören, bilen, anlayan-dır. O, mutlak Alim, Latif ve Habir'dir. Buna kıyasen Hristiyanların tanrı tasavvuru, tanrı inancı ise insan biçimci olmasından dolayı inananların üzerinde egemenliğini oluşturabilmek için büyük, hatta ürkütücü mabetlerle temin etme cihetine yönelerek elde etmeye çalışmaktadır.

8) Adalet Hassasiyeti

İslam düşüncesinde, özelde İslam fıkhiinde; ceza vermede adalet, mükâfatta ise merhamet esas alınmıştır. Bu anlayış, Allah'ın Rahman ve Rahim isimlerinin gereği olarak; uhrevî ceza ve mükâfatlar babında Kur'an'da ifade edilen hususlardandır. Çünkü cezada adalet; iyi niyetli olsun, kötü niyetli olsun misli kadardır. Savaş hali dâhil olmak üzere, hiç kimseye işkence ile ceza verilemez. Hatta Hz. Peygamber, amcası Hz. Hamza'yı vahşice şehit edene kızmış ve bu kızgınlığından dolayı, onu şehit edenin de onun gibi sert bir şekilde öldürülmesini istemiştir. Allah, Hz. Peygamberi bu hususta uyararak bu eyleminden vaz geçirmiştir.¹³³ Savaş halinde/psikolojisinde bile birisinin ağzını, burnunu veya herhangi bir uzvunu kesmek o kimseyi işkence ile cezalandırmak ya da öldürmek Kur'an'dan hareketle İslâm hukukçularınca yasaklanmıştır.¹³⁴

Cezada misli gibi bile olsa işkence ile ceza vermek, Hz. Hamza olayında olduğu gibi Müslümanlara helal kılınmamıştır. Mükâfatta merhametin esas alınmasının sebebi, buna muhatap olan kimsenin iyiye yönelmesini dünyada teşvik etmek, ahirette ise iyiliğe daha fazla, katbekat karşılık vermek içindir. İslam hukukunda, hukukî işlemlerde bireysel sorumluluk esas alınır ve suçun cezası da şahsidir. Kabileci, kinci, toptancı, örgütçü öneri ve eylemler asla onaylanmamıştır.

Hıristiyanlıkta, engizisyon mahkemesinin verdiği cezalar çok trajiktir. İnsanları yakarak öldürmek kadar kaba ve vahşî bir ceza tarzı olamaz. Ancak zamanımızda ne yazık ki, bu engizisyon tarzı ceza verme Müslüman örgütlerince de meşru görülmektedir.

Bu bağlam dolayısı ile şunu ifade etmemiz gerekir. Zimmî hukuku her ne kadar modern zamanlarda yerli ve yabancı oryantalistler tarafından eleştirilse de, aslında İslam düşüncesindeki zimmî hukuku, benden olmayanın yani benim gibi inanmayan birinin benimle beraber, benim ege-

133 Muhammed Rüdânî, *Cemu'l-Fevaid*, 5/542-543, Ocak Yayınları; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili*, /4916, Eser Neşriyat, İstanbul 1979,

134 Resulullah: "Hiçbir şekilde müslu yapmayın" diyerek "müslu"yi yasaklamıştır. Abdürrezzak es-San'ânî, *Musannef*, Çev.Hüseyin Yıldız, Ocak Yayınları,18/540, İstanbul, 2012; İbni Cerir et-Taberi, *Camiü'l-Beyan*, 8/362,

menliğim altında, belli hukukî kurallar çerçevelerde kendisinin bireysel hukukunu ve ahlakını yaşama hakkıdır. Bu zimmî hukukunun sağladığı maddî karşılığa, karşılık olarak muhataba mutlaka bir hizmetin özellikle de yaşama emniyetinin verilmesi zorunludur. Hizmetin olmadığı yerde zimmete konu maddî menfaat de söz konusu değildir.

Hıristiyanlıkta zimmî hukuku yoktur. Eğer benim egemenliğim altında isen benim gibi yaşaman, benim gibi inanman gerekiyor. Aksi halde ya benim yanımdan gideceksin ki buna gücün yetiyorsa yapabilirsin, aksi halde ölümden başka bir çıkış yolun yoktur. Hıristiyanlığın egemen olduğu modern toplumlar bile, ne yazık ki, bu şekle doğru hızlıca ilerlemektedirler. Kendi insanına engizisyon tarzı ceza veren Hıristiyanlık, kendisinden olmayanlara verdiği cezaları tahayyül etmek oldukça ürkütücü olmalıdır.

Yahudilikte zimmî hukuku bulunmaktadır. Ancak kimlere zimmet hakkı tanınacaktır? Sorusuna din adamları kendi yetkilerinden hareketle imkân veriyor ya da isterlerse vermiyorlar. Kendilerinin içinde yaşayıp kendilerine zimmet hakkı verilmeyen insanlara karşı Yahudi hukuku çok acımasızdır. Örnek olarak, Müslüman Filistinlilere Yahudi din adamları zimmî statüsü tanımamışlardır. Bu da kanaatimizce bugün Filistin'de yaşanan büyük insanlık trajedisinin sebebidir.

İslam düşüncesinde varlığın ve özellikle de insanın nihai anlamda konumlandırılması, hayat ile ölüm arasındaki ilişki dikkate alınarak yapılandırılmıştır. Ölüm gerçeği ve yeniden diriliş inancı, kahredici dünyevileşmeyi az da olsa sınırlandırmıştır. İslamî düşüncede mülkün mutlak sahibi Allah'tır. İnsanlar ise mülkün mukayyet sahipleridir. Bu anlayış Müslümanların mülkiyet konusunda daha hassas olmalarını temin etmiş ve mülkiyetteki bu hassasiyet, insanları mülkiyet sahibi olurlarken onları incitmeme hususunda hassas davranmaya teşvik etmiştir.

Eğer diriliş varsa ve her yapının hesabı da verilecekse, insanın başta hemcinsleri olmak üzere bütün âleme ve özellikle de insana karşı mütevazı ve adil olması zorunluluk haline gelmektedir. Hiçbir din, ahiretin gerekliliğini ve ahvalini İslâm kadar teferruatlı bir şekilde anlatmamıştır. Eğer diriliş yoksa insanlığın şimdiye kadar tecrübe edilen hayatından da anlaşılacağı üzere, insanı bu dünyada tatmin edecek hiçbir hedef ve gaye de yok demektir.

İslam düşüncesi; metafizik nefesi hala üzerinde taşımaktadır. Üfle-nince insanlığı canlandıracak bu nefesin varlığının gerekçesi nispeten bu zikrettiklerimizde aranmalıdır. Doğrusu yenilenmiş bir İslam düşüncesi ve metafiziğine olan ihtiyacımız aşikârdır. Fakat zihni harekete geçirecek gerekçeli, tutarlı ve yol gösterici metinlere muhtaçlığımız da malumdur.

9) Evrensellik

İslam düşüncesi evrensel bir düşüncedir ve bütün insanlığa ulaşmayı hedefler. Kuşatıcıdır ve her bireyi önemser, hiç kimseyi dairenin dışında tutmaz. Her birey onun için muhatap olmaya değerlidir. Her kes onun muhatabıdır. İslam düşüncesi ırk, dil, renk ayrımı yapmadan bütün insanlığı muhatap alır. Her düşüncede, ırkta, renkte, dilde kişi İslam düşüncesini sahiplenebilir, kabullenebilir.

İslam düşüncesinin kaynağı Kuran, bütün âlemler (insanlık) için tezki-redir/uyarıdır.¹³⁵ Kuran, yerel muhatap üzerinden evrensel bir mesaj iletir. İslam düşüncesini ilk temsil ve tebliğ eden Resul Muhammed (s.a.s.), bütün insanlığı muhatap almıştır. Allah, mesajlarını insanlara iletmek, onları arındırmak ve onlara ilahî kelâmı ve hikmeti öğretmek için içlerinden kendileri gibi (beşerden) bir resul göndermiştir.¹³⁶ O, bütün insanlık için rahmet,¹³⁷ şahit, müjdecî ve uyarıcı bir elçi,¹³⁸ Allah'ın izniyle Allah'a çağır-an bir kişi ve ışık saçan bir nur gibidir.¹³⁹

İslam düşüncesi muhatabından inanç ve davranış değişikliği bekler. Muhataba evrenin ona emanet olduğunu telkin eder ve yeryüzünü imar etme, barış içinde yaşatma hedefini aşılır. Ondan bütün varlık âlemine barış eli uzatmasını ister. İslam düşüncesi ulaştığı her yerde bu evrensellik özelliğinden dolayı ilgi odağı olmuş ve kabul edilerek, sahiplenilmiştir.

İslam düşüncesi, ne Yahudi düşüncesi gibi milli/ulusal bir kimlik hedefler, ne de Hıristiyanlık gibi muhatabını yalnız sevgi ile sınırlar ve sorumlu tutar.

10) Özgürlük ve Tercih Serbestliği

İslam düşüncesinin hâkim olduğu yerlerde, insanlar özgür olduğu için serbest tercihlerde bulunabilir. Kimseye baskı uygulanmaz ve herhangi bir düşünceyi kabule zorlanmaz. "İşte böyle, [ey Resul,] onlara öğüt ver; senin görevin yalnız öğüt vermektir: sen onları [inanmaya] zorlayamazsın." (Ğâşiye, 88/21-22) "Eğer tercihi Rabbin yapsaydı yeryüzünde bulunan herkes, eksiksiz inanıp güvenirdi. Böyleyken inanıp güvenenlerden olsunlar diye onara baskı mı uygulayacaksın?" (Yunus, 10/99)¹⁴⁰

135 Kalem, 68/52; Müddesir, 74/49, 54; Tekvir, 81/27; Abese, 80/11; Vakia, 56/73; Haka, 69/12, 48; Sad, 38/87; Müzemmil, 73/19; İnsan, 76/29; İbrahim, 14/52; Enam, 6/90; Yusuf, 12/104,

136 Ali-İmran, 3/164,

137 Sebe, 34/28; Enbiya, 21/107; Tövbe, 9/129,

138 Ahzab, 33/45,

139 Ahzab, 33/46,

140 Diğer müteşâbih/benzer ayetler için bakınız: Nur, 24/54; Bakara, 2/256 vb.

Asıl olan hak ve batılın, doğru ile yanlışın, iyi ile kötünün, gerçeklik ile hurafenin ortaya çıkmasıdır. Gerçek ortaya çıktıktan sonra insanlar tercihte serbesttirler, sonucu kabul ve rette bütün sorumluluk kişiye aittir. Bundan dolayıdır ki İslam düşünce sisteminin hâkim olduğu yerlere insanlar göç etmişler ve İslam düşüncesinin kanatları altında yaşamayı tercih etmişler. Muhammed (s.a.s.) zamanında yaşayan Yahudiler, ihanet etmedikçe kendilerine dokunulmamıştır. Ne zaman ki, ihanet edip düşmanla işbirliği içine girerek, antlaşmaları bozmaya başlamışlarsa, kendileri cezalandırılmıştır. Dünyada her yerde kovulan Yahudiler, Endülüs'te İslam şemsiyesi altında kendilerini güvende hissetmişler ve inançlarını serbestçe yaşamışlar. Hıristiyanlar Endülüs'ü işgal edince, oradan kendilerini güvende hissetmeyen Yahudiler, Osmanlı şemsiyesi altına sığınmışlar. Bugün Yahudiler, tarih boyunca kendilerine yaşam hakkı tanımayan Hıristiyanları yanlarına alarak, başka özellikle de mazlum Müslüman halklara kendilerine yapılanın aynı-sını uygulamaktan çekinmemektedirler.

11) Eleştiri ve İhya (Değişebilir ve Sürdürülebilir Bir Yapı)

İslam düşünce sistemi eleştiriye ve istişareye açıktır. Eleştiriye açık olması, onun çağlar boyu bir ırmak gibi geçmişten geleceğe akmasını temin etmiştir/edecektir. Onu canlı ve uyanık tutar. Eleştiri kapısını açık tutması, farkındalığını sürekli kılar. Hem danışır hem görüş alır.¹⁴¹

Eleştiri, İslam düşüncesinde, yozlaşan, deforme olan, uygulanabilir özelliği kalmayan yerlerini tamir etme imkânı verir ve İslam düşünce sistemine dinamiklik kazandırır. Aşağılamayan ve hakaret içermeyen bütün eleştiri oklarına İslam düşüncesi bağrını açar ve onları serinkanlılıkla karşılar. Eleştiriye kendini yaşatan bir gıda olarak görür. Olumlu eleştirilerin kendisini ihya ettiğine inanır.

Düşünmek insanoğlunun en tabîî hakkıdır. Onun bedenine zincirler vurulabilir, ruhuna asla! İnsanın düşüncesi özgürdür, her şart ve ortamda devam eder, ona prangalar vurulamaz.

Düşünce insanoğlunun ürünü olduğundan eksiklik ve yanlışlıkla maldür. Her zamanı ve zemini kuşatamayan, geleceği bilmeyen ve gelecekte oluşacak sorunlara mutlak anlamda hâkim olmayan insan, her zaman ve zemini kuşatan düşünceleri üretemeyeceği malumdur. Zaman ve mekânla sınırlı olan insan, tabî ki yeni soru ve sorunlara çözümler üretme sorumluluğunun farkında olmalıdır. Yeni soru ve sorunlara çözüm üretme atölyesi, insanın zihnini de diri ve dinamik tutar. Bağrını eleştiriye açan

141 Danışmayı ve görüş alış-verişini öneren ayetler: "...Buyrukları da aralarında şuradır..." Şura, 42/38; " ...(Ey Resul) toplumu ilgilendiren her konuda onlarla müşavere et..." (Ali-İmran, 3/159) Diğer müteşâbih/benzer ayetler için bakınız: Neml, 27/32; Nisa, 4/83,

İslam düşüncesi, körelmez, sabitlenmez, atıl olmaz, süreç içinde hep canlı ve işler/çalışır durumda olur. Bundan dolayı da İslam nassında (Kuran ve sünnette) her soru ve sorunun cevabı yoktur, hele hele yarının cevabı her zaman verilmemiştir ki insanın kendi problemlerini çözmede kendisi yetkili ve etkili olsun diyedir. Zihni berrak ve çalışır durumda olsun. Ürettikleri işe yarar ve sürdürülebilir bir potansiyelde olsun.

D-) İslam Düşüncesinin Tali/Teferruatta Etkilendiği ve Etkilediği Kadim İnanç ve Kültürler

Her düşünce kendisini belirleyen temel/aslı köklerden oluşur. Kendilerini kendileri yapan kökler ne kadar sağlam ve istikrarlı ise değişmesi ve kaybolması o kadar zordur. Düşünceler de organizmalar gibidir; doğar, gelişir/zenginleşir, dönüşür, bazen de ölürlür. Düşüncelerin de medeniyetler gibi başka düşüncelerden beslenmesi veya başka düşünceleri beslemesi tabiidir. İstenmeyen, bir düşüncenin asıllarından/köklerinden uzaklaşarak, başka bir düşünceye dönüşmesi ya da kaybolmasıdır. Bir düşünce ne kadar güçlü, köklü ve aklî imkânlarla sahipse kaybolması veya dönüşmesi de o kadar zordur. Bir düşüncenin aslî hüviyetini kaybedip başka bir düşünce mirasına dönüşmemesi için o düşünce temsilcilerinin uyanık olmaları ve düşüncenin aslî mecrasından uzaklaşmadan direnç göstermeleri gerekmektedir. Yahudilik, Musa (a.s.)'a gelen İslam'ın tahrif edilmiş hali iken; Hıristiyanlık İsa (a.s.)'a gelen İslam'ın tahrif edilmiş halidir. Yahudilik Mezopotamya ve Avrupa pagan düşüncelerinden; Hıristiyanlık Roma ve Yunan pagan düşüncelerinden beslenerek temel köklerinden uzaklaştı. Bu inaçlar ve başkaları İslam düşüncesinden etkilendikleri gibi İslam düşüncesini de etkilemektedirler. İslam düşüncesinin aslî hüviyetinden uzaklaşmaması için onu temsil eden düşünürlerin İslam düşüncesinin savunu ruhunu taşımaları gereklidir. Bu savunu ruhunu da Kur'an onlara vermektedir.

1)Yahudi Düşüncesi: İbrahim (a.s.)'ın iki oğlu olan İshak ve İsmail'den (İshakoğulları/İsrailoğulları ve İsmailoğulları) beri soyları devam eden Yahudiler ve Araplar, iki kardeş millet olarak tarih boyunca bir arada olmuşlar ve genellikle aynı coğrafyayı paylaşmışlar. Bu da bu iki düşüncenin diyalog içinde olmalarını sağlamış ve etkileşim tabii olarak süregelenmiştir.¹⁴²

Yahudilik dolayımında Tevrat; Müslümanların Yahudilik bağlamında aldıkları kültürel mirasın adına İsrailiyat denilmektedirler. İsrailiyat'a ge-

142 Nuh Arslantaş, *Hız. Muhammed Döneminde Yahudiler*, s. 25-275, Kuramer Yayınları, İstanbul 2016. Yahudiler ile Müslümanların aynı coğrafyayı paylaştıklarına dair Filistin, Endülüs/İspanya, Osmanlı/Anadolu ve Hicaz örnek verilebilir.

nel itibari ile iyi gözle bakılmasa da başta tefsir ve tarih anlayışlarının oluşumunda bu geleneğin önemli etkileri geçmişte olduğu gibi bugün de bu etki hala devam etmektedir. Özellikle bu iki alanda Taberi malum ve meşhur isimlerden biri olarak kabul edilir.

Yahudi düşüncesinden izler taşıyan İslam düşüncesi, orta çağdan beri Endülüs felsefi havzasında İbni Rüşt üzerinden Yahudi düşüncesine etki etmektedir. İlk Yahudi felsefi metinler Arapça yazılmış ve İbni Rüşt felsefesinin izlerini taşımaktadır.¹⁴³ Ayrıca Yahudilerin ikinci Musası kabul edilen Musa b. Meymun; kendi ifadesi ile Fârâbî, İbn Sine ve Gazalî'den etkilendiğini açıkça ifade etmektedir ki zaten onun eserini okuyanlar bunu naçıkça görmektedirler.

Kur'an, olayların ana fikrine odaklanarak bizi bilgilendirir. Olayın sunumu, özet tarzda olup teferruatı ise çok genel çerçevesiyle takdim edilir. Müslüman tarihçiler ve tefsirciler; eksik bir olayın kurgusunu tamamlamak için İsrailiyat dediğimiz Yahudi söylencelerine çokça müracaat ederek kurgularını tamamlamışlardır. Bu durum, çoğunlukla hurafe ve batıl bilgi dediğimiz inançların, Müslümanların avam tabakası içerisinde yer bulmasına zemin oluşturmuştur. Somutlaştırıcı, hikâyeci söylemler avamın dikkatini daha çok çekmiştir, çekmeye de devam etmektedir.

Yahudi ezoterik (gizemli/batını) ve mistisizm (kabalacılık)¹⁴⁴ düşünceleri, hem Musa ve varisleri olan resullerin getirdiği tevhid düşüncesine hem de tevhidi olan İslam düşüncesine zaman zaman zarar vermiştir.

2) Hıristiyan Düşüncesi: Hıristiyanlık bağlamında, İncil'e çok az atıf yapılmasına rağmen, din adamlarının yorumları, Müslüman sufler ve kelamcılar arasında az da olsa rağbet görmüştür. Roma paganizmi tarafından soyut bir sevgiye dönüştürülen Hıristiyanlık, mistik ve ezoterik yapısıyla İslam düşüncesinde mistik/ezoterik bir düşüncenin türemesine neden olmuştur. İstilaların yapıldığı dönemlerde revaç bulan ruhbanlık,¹⁴⁵ bu düşünceleri besler hale gelmiştir. Aynı coğrafyaları paylaştıklarından dolayı İslam düşüncesini kısmen etkisi altına alan bu batını Hıristiyan düşüncesi, müslüman avama etki etmeye devam etmektedir.¹⁴⁶ Kur'an'a ve

143 Daniel H. Frank-Oliver Leman (Editör), *Yahudi Felsefesi Tarihi*, s. 97-559, Türkçesi: Abdullah Şevki, Hece Yayınları, Ankara 2018,

144 Yahudi mistisizmi için bakınız: Daniel H. Frank-Oliver Leman (Editör), *Yahudi Felsefesi Tarihi*, s. 465-495, Kürşat Demirci, *Yahudi Mistisizmi veya Kabalacılık*, Ayışığı kitapları, İstanbul 2015,

145 Hadid, 57/27,

146 Günümüzde de İslam düşüncesi üzerindeki etkisini sürdüren Hıristiyan ezoterik düşünceye, Resulullah (s.a.s.) zamanında Medine'de yaşam süren papaz Fasık Ebu Amir örneği verilebilir. Hıristiyanlığa geçip Resulullah Medine'ye hicret edinceye kadar, Medine'de mistik bir hayat sürdüren papaz Fasık Ebu Amir (Muhammed b. Sayfi),

Resul'ün mirasına aykırı olan bu ezoterik/mistik yapı, bencil olup yalnız kendi benliğini düşündüğü için çevresindeki fesat ve fitneye de seyirci kalmaktadır. Hıristiyanlığın direniş ve adalet duygusunu yok eden bu gizemli yapı, İslam düşüncesinin zulme ve münkere/kötüye karşı direnişini ve başkaldırısını da zayıflatmaktadır.¹⁴⁷

İlişkiler sonucu gelinen bu aşamada; Hz. Peygamber, diğer din bilgileri ve mutasavvıf önderlerin yarı tanrı ya da süpermen varlıklar konumuna yükseltilmeleri, Hıristiyan teolojisinin yansıması olarak değerlendirilebilir. Fetihlerle beraber Hıristiyanlarla karşılaşan kimi müslümanlar, resulleri "*kimin peygamberi daha üstündür*" yarışma düzlemine getirerek, gereksiz birçok tartışmalara girmişlerdir. Yine âlemin yoktan yaratılışı gibi Hıristiyanlık düşüncesinden Olan birçok batıl inanç ve hurafe, İslam düşüncesine girmiş ve girmeye de devam etmektedir.¹⁴⁸

3) Kadim Felsefe ve Felsefî Miras: Kadim felsefe, 7. yüzyıldan günümüze kadar, İslam düşüncesinin birçok alanına etki etmiş ve bu etkisini halasürdürmektedir. AbbasilerDönemi'ndekurulan "Beytü'l-Hikme"den¹⁴⁹ beri Grek felsefesinden yapılan çeviriler, bu ilişki ve etki kanıtlamaktadır. O günden beri başta Grek felsefesi olmak üzere, Hint, Çin, Mısır, Avrupa felsefe okulları ile diyalog halinde olan İslam felsefesi, hem etkileyen hem de etkilenen düşünce konumundadır.

Resulullah ile tartışmaya girip ona karşı çıkmış ve getirdiği vahyi reddetmiştir. Hazrecilerin ve Münafıkların lideri Abdullah b. Übey'in dayısının oğlu olan rahip Fasık Ebu Amir, Evs kabilesinden olup –muhtemelen- aynı zamanda onların lideri veya liderlerinden biriydi. Evs ve Hazrec'in bir kısmını etkileyip mistik bir yaşam sürmelerine sebep olan Fasık Ebu Amir, geçmişten gelen kabile etkinliğini de kullanarak, Evs ve Hazrec'in bazılarının –müminlerden bilgi almak amacıyla- münafık olmalarını teşvik etmiş ve böylece de İslam'a karşı Hıristiyan muhalefetine başını çekmiştir. Bu etkilerin sonucu olsa gerek, daha sonra sahabe bile ruhbanlığa özenmiş, Resulullah'a ulaşan bu olay, Resulullah tarafından men edilmiştir. Medine'de muhalefete devam edemeyen papaz Fasık Ebu Amir, Bedir Savaşı'ndan sonra kendisine inanan elli kişi ile Mekke'ye gitmesine rağmen Medine'de yaşayan Evs ve Hazrec üzerindeki nüfuzunu sürdürmüştür. Mekkelilerle birlik olup Resulullah'a karşı mücadeleye devam eden papaz Fasık Ebu Amir, Uhut Savaşı'na katılıp savaş meydanında kuyular açarak, destek olmuş, Hüneyn Savaşı'na kadar Arapları ve Yahudileri Resulullah'a karşı kıskırtmıştır. Mekke fethedilince Taif'e kaçarak, Taif'te Hıristiyanlık propagandasına ve mücadeleye devam etmiştir. Papaz Ebu Amir, Taif fethedilince de Suriye'ye (Şam'a) kaçmış, orada sefalet içinde ölmüştür. Şam'da ölen Fasık Ebu Amir'in Mekke'deki mirası da tartışma konusu olmuştur. Vâkidî, *Meğâzi*, s. 1/258; İbni Hişam, *Siyer*, 2/277-278, 3/95; İbni Sa'd, *Tabakat*, 2/36; Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, c. 1, s. 163-164, 335. Paragraf, c. 1, s. 202, 394. Paragraf, c. 1, s. 514, 1017. Paragraf, c. 1, s. 693-695, 1360. Paragraf, c. 2, s. 716-717, 1411. Paragraf, Çeviren: Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, 1. baskı, İstanbul 2013,

147 Cihangir Gener, *Ezoterik Bâtını Doktrinler Tarihi*, s. 181-238, Helios Yayınları, 17. baskı, İstanbul 2018,

148 Bkz. H. Austryn Wolfson; *Kelam Felsefeleri*, s. 271-285, Çev.: Kasım Turhan, İstanbul 2001.

149 Bu alanda yapılmış bir çalışma için bakınız: Mustafa Demirci, *Beytü'l-Hikme*, İnsan Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2016,

Felsefî mirasın kadim kaynağı, Mezopotamya bölgesi olup buradan Mısır'a intikal etmiş, oradan İyonya'ya, oradan da Grek'e geçerek yazıyla kayıt altına alınıp ve sonraki nesillere aktarılmıştır. “*Büyük filozoflar dönemi*” denilen periyot Grek dönemi, felsefî hareketler olarak belirlenmiştir.

Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti döneminde (VI. yy), felsefe ve felsefeciler baskı altına alınca, felsefeciler yeniden felsefî düşüncenin doğduğu yer olan Mezopotamya'ya iltica/hicret etmişlerdir. Orada felsefî birikim, yeniden yorumlanmıştır. İşte bu yorumlar, bazen doğrudan ve bazen de dolaylı olarak, Abbasiler Dönemi'nde İslam dünyasına intikal etmiştir. Bu miras, Müslüman düşünürler tarafından yapı bozum yapılarak; analiz edilmiş, sonra da sentezlenerek, İslami akideye (İslam Metafiziğine) ve hükümlerine uyumlu hale getirilerek, yeni bir felsefî sistem olarak İslam dünyasına kazandırılmıştır. Mesela, Tanrı'nın basitliği, tekliği gibi mevzular, Farabi ve İbni Sina gibi filozoflar tarafından tevhide uygun hale getirilmiştir.¹⁵⁰ Farabi, dini söylemini felsefî dille eserlerinde temellendiren önemli bir filozoftur. Gazali, İbni Sina'dan devraldığı mantığın gerekliliğini dini bir çerçeveye alarak meşrulaştırmıştır.¹⁵¹ İbni Tufeyl, tabii olarak meydana gelen aklî/zihnî erişim (?) ile ilahî vahyin aynı gayeler üzerinden aynı neticelere ulaştığını temellendirmiştir.¹⁵² İbni Rüşd, dinî yorumun çerçevesini alabildiğine genişletmiş ve en önemlisi Aristoteles'in düşüncelerini yeniden yorumlayarak tedavüle sokmuştur. Bugün kabul gördüğü üzere; Batı Aydınlanması, İbni Rüşd'ün yeni yorumlarına çok şey borçludur.

İslam düşüncesine en çok etki eden fikirler, felsefî miras kökenli olanlardır. Felsefenin tercüme edilmesiyle, Müslüman toplumlarında yeni düşünceler ve yeni tartışmalar ortaya çıkmıştır. Yeni düşüncelerin taraftarları olduğu gibi muarızları da olmuştur. Genel anlamda felsefî fikirlere en sert tepki kelimcilerden gelmiştir. İslam düşünce tarihinde, “*felsefe-din tartışmaları*” diye adlandırılan tartışmalar, aslında felsefe-kelam arasında vuku bulan fikrî tartışmaların adıdır. İslam Dini, hiçbir düşünceyi topyekûn ret veya kabul ederek kendisine muhatap almaz. Zaten kelimcilerin görüşlerinin çoğunun kaynağı da yine felsefedir. Kelamın İslam Dini'nin yerine konulması birçok sakıncalar doğurabilir. Çünkü Kelam, din yerine

150 Bkz. İbni Sina, İhlas Suresi Tefsiri, ('*Kur'an'ın Felsefî Okunuşu, İbni Sina Örneği*' Kitabı içinde), s. 243-251, Çev. Mesut Okumuş, Ankara 2003,

151 Bkz. Gazali, *Kıtasu'l-Mustakim*, Beyrut, 1986, Gazali bu eserinde Aristonun önerme mantığını Kur'an'daki mizan terimiyle özdeş hale getirir ve mantığın kaynağının Kur'an olduğunu zımnen ifade etmiş olur.

152 Bkz. Gürbüz Deniz, *Hayy b. Yaqzan and Its Quranic References, Journal Of Islamic Research*, v. 1, no:2, December, 2008, Rotterdam, p.33-48

ikame edildiğinde, onun söylediklerinin tartışılmasının ve eleştirilmesinin yapılamayacağı düşüncesine müminleri sevk eder/etmiştir. Böyle bir durumda, yeni düşünceler üretmek zor olur. Felsefe-din çatışması Hristiyanlık için doğru olsa da İslam söz konusu olduğunda böyle bir yaklaşım asla doğru değildir. İslam filozoflarına göre din ile felsefe arasında bir çatışma söz konusu değildir. Çünkü İbni Rüş'te göre din ve felsefe aynı memeden süt emen iki kardeş gibidir.

4) İran ve Hint Düşüncesi: Hint düşüncesi hem siyaset ve bürokrasi-de egemen olmuş ve hem de tabiatı mistik bir tarzda yorumlama gerekliliğini Müslüman düşünürler nezdinde mümkün hale getirmiştir. Hz. Ömer döneminde İran'dan alınan mali ve bürokratik yapı, Selçuklular döneminde siyaseti derinden etkilemiştir. Selçuklu hükümdarı Alparslan'ın veziri olan Fars kökenli Nizamu'l-Mülk ve onun oğlu Fahu'l-Muluk Selçuklu sarayının önemli siyasî aktörleri idi. Nizamiye Medreselerini kuran Nizamü'l-Mülk, Fars düşüncesinin ve müesseselerinin Selçuklulara taşınmasına sebep olmuştur. Fars kültürü ve Mecusi Dini ile İslam Dini buluşunca tabii olarak birbirlerinden etkilenmişler. Bu karşılıklı etkileşim birçok kavram ve düşüncenin transferini sağlamıştır. İslam dünyasında Fars kültürünün Mecusi Dini'nin izlerini bulmak mümkündür.¹⁵³ Beyrûni'nin *Tahkiki li Ma li'l-Hind* adlı eseri okunduğunda, Hint'ten birçok şeyi aldığımız ortaya çıkmaktadır. Matematikte, astronomide, fizikte¹⁵⁴, mistik inanç ve eylemlerde olsun birçok mevzuda Hint'ten etkilenmeler, İslam düşüncesinin ikinci dereceden kaynağı olmuştur.¹⁵⁵ Bununla beraber İshrâk felsefesi düşünsel içeriğinin çoğunu kadim Fars düşüncesine borçludur.¹⁵⁶

Sonuç

İslam düşüncesi, genel manasıyla, Müslümanların -ana eksen olarak Kur'an ve Sünnetten hareketle ve diğer kadim din ve dünya görüşlerinden de faydalanarak kainata bakışları ya da varlığı tümel ve tikel manada yorumlamalarıdır. Bu yorumların bir kısmı zaman içerisinde fonksiyonunu icra ettikten sonra sahneden çekilmiş bazı yorumlar ise çağları aşarak varlıklarını sürdürmektedir. İslam düşüncesi beşerî zihnin mahsulü olduğu için asla din değildir. Tarihi süreçte ve zamanımızda bazıları bu yorumları nass gibi algıladıklarından dolayı birçok yanlışın içine düşmüşlerdir. Bununla beraber İslam düşüncesinin kendisine temel aldığı temel;

153 Cahit Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler*, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2015,

154 Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, s. 28, Ankara 1999,

155 Bkz. Beyrûni, *Tahkiki Mali'l-Hind, Kivameddin Burslan*, Hazırlayan: Ali İhsan Yitik, Ankara, 2005

156 Bkz. Mehmet Alıcı, *Kadim İran'da Din; Monoteizm'den Düalizm'e Mecûsî Tanrı Anlayışı*, İstanbul 2012,

elbette ki, dinî söylemdir. İslam düşüncesi dün olduğu gibi bugün de varoluşta bulunma imkânına sahiptir. Bu imkânın sıhhati, bilgi birikimine ve samimiyete muhtaçtır. Aksi takdirde İslam düşüncesi adına söylenen söz ve yorumların İslâm'la aidiyetleri söz konusu olamaz.